

Kunstnijverheidsonderwijs als vrijhaven

De Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer' (1941-1943)

MA thesis Kunstgeschiedenis | Moderne en Hedendaagse kunst | Universiteit Utrecht
Noortje van Amerongen | 3230309

Begeleider: prof. dr. Rudi Ekkart | Tweede lezer: dr. Hestia Bavelaar

Augustus 2012

Kunstnijverheidsonderwijs als vrijhaven

De Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer' (1941-1943)

Noortje van Amerongen
Utrecht 2012

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
HOOFDSTUK 1: Het joodse isolement	7
<i>Exil in Nederland</i>	7
<i>Nationaalsocialisme in Nederland</i>	8
<i>Bezetting en de Kultuurkamer</i>	9
<i>Isolatie van de joodse gemeenschap</i>	10
HOOFDSTUK 2: Het ontstaan van joods onderwijs	14
<i>Afkondiging van de maatregel</i>	14
<i>Reacties</i>	17
<i>De Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs (C.C.J.O.)</i>	19
<i>Joods nijverheidsonderwijs in Amsterdam</i>	20
HOOFDSTUK 3: De Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer'	26
<i>De oprichting</i>	26
<i>Bestuur en directeur</i>	29
<i>Leerkrachten en leerlingen</i>	30
<i>Schoolgeld, salaris en de Sperr</i>	32
<i>Advertenties en artikelen in Het Joodsche Weekblad</i>	33
<i>Geen strakke kunstvisie</i>	34
<i>De opening</i>	35
<i>Lessenpakket</i>	36
<i>Andere locatie: Kloveniersburgwal 15</i>	37
<i>Sfeer</i>	39
<i>De sluiting</i>	40
HOOFDSTUK 4: Epiloog	45
<i>Na de bevrijding</i>	45
<i>Nachtmerries</i>	46
<i>Het dankalbum voor Jaap Kaas</i>	47
HOOFDSTUK 5: Betrokkenen	52
Literatuur en overige bronnen	65
Verantwoording afbeeldingen	69
Nawoord	71

Voorwoord

‘Twintig jaar geleden is het, dat ze jullie weghaalden, maar dag en nacht voel ik jullie nog om mij heen. Jullie vormen het stramien van al mijn gedachten. Het is als een reusachtig grijs gordijn dat zich om mij heen heeft gesloten. Effen donker grijs, en slechts een enkele maal zie ik de omtrekken van een van jullie zich wat duidelijker aftekenen op de sombere ondergrond. Verder blijft alles vaag en onwezenlijk. Even onwezenlijk als jullie lot was.’¹ Geraakt was ik door deze persoonlijke notitie getiteld ‘Oproep’, die de beeldhouwer Jaap Kaas (1898-1972) in de jaren zestig schreef. In deze tekst richt hij zich tot zijn joodse leerlingen die de Tweede Wereldoorlog niet hadden overleefd. Hij had hen leren kennen op de Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool ‘W.A. van Leer’, een kunstnijverheidsschool die tijdens de oorlog heeft bestaan en waar Kaas de directeur van was geweest. Hij noemt de leerlingen in de tekst bij naam: Sara, Andries, Is, Netje, Leentje, Keetje, Henri, Christine, Ruth, Sam en Louise. Wie waren zij en wat was hun lot?

Over het bestaan van de Van Leerschool las ik voor het eerst in de monografie over Jaap Kaas, geschreven door Jan Teeuwisse.² Het verbaasde me in eerste instantie dat een joodse kunstnijverheidsschool tijdens de Tweede Wereldoorlog kon worden opgericht, terwijl de joodse gemeenschap juist steeds meer verboden kreeg opgelegd. De oprichting van deze en andere joodse scholen bleek echter door de Duitse bezetter te zijn bevorderd, aangezien joodse leerlingen vanaf 1 september 1941 uit het onderwijs werden verwijderd.

Hoewel de heer Teeuwisse een uitgebreid beeld schetst van de Van Leerschool had ik sterk de behoefte meer over de school te weten te komen. Na veel getwijfeld te hebben besloot ik mijn thesis over de Van Leerschool te schrijven. Van tevoren was het niet zeker of ik voldoende materiaal zou vinden om het reeds bestaande stuk over de school verder aan te vullen. Na overleg met de heer Teeuwisse besloot ik de gok te wagen. In het meest tegenvallende scenario kon ik de focus verleggen naar het kader waarin de school ontstond. Dit bleek uiteindelijk niet nodig. Met het voor u liggende resultaat hoop ik aan de Van Leerschool, maar ook aan Jaap Kaas betere bekendheid te geven. De school en de kunstenaar verdienen in mijn ogen beide meer aandacht.

Noortje van Amerongen

MA Kunstgeschiedenis, Universiteit Utrecht

---

¹ De notitie ‘Oproep’ bevindt zich in het RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos I.

² Teeuwisse 1987, pp. 83-87.

1) Uitzonderd schepen; zie hiervoor formulier E. Voor bedrijfs- en handelsvoorraden: zie formulier C.

1. EIGENAAR, enz. (zie toelichting, punt II)		Deze kolom openlaten
a. Naam en voornamen (eventueel Firma, N.V., Coöp. Ver., enz.)	a. Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool W.A. van Leer.	
b. Huidig adres: Gemeente	b. bestaat niet meer	
Straat en huisnummer	Plantage Parklaan 5 II Amsterdam.	
Telefoonnummer		
c. Eventueel vroeger adres: Gemeente	c. Amsterdam	
Straat en huisnummer	Kloveniersburgwal 15	
Telefoonnummer		
Opmerking of betrekking	d. Kunstnijverheidsschool	

Inleiding

‘Ik ben jood gemaakt,’ concludeerde de kunstenaar Leo Schatz (1918), terugkijkend op de Tweede Wereldoorlog. ‘Mijn ouders waren vrijdenkers, net als ik. Thuis deden wij niets met onze joodse afkomst.’ Tijdens de oorlog werd hij voor het eerst echt met zijn joodse komaf geconfronteerd. Schatz was niet de enige. Voordien hadden joden en niet-joden in Nederland zonder problemen naast elkaar geleefd. Vooral in grote steden als Amsterdam was het verschil door assimilatie en acculturatie nog maar nauwelijks zichtbaar. Dat veranderde toen de Duitse bezetter de macht kreeg en het begrip ‘jood’ definieerde. Geleidelijk werden de joodse burgers gescheiden van de rest van de bevolking. Door verboden op het bezoek aan onder meer bioscopen, cafés, musea, parken en zwembaden konden joden niet langer deelnemen aan het sociale leven. Er ontstond een afgezonderde joodse samenleving in Nederland, met eigen winkels, een eigen theater en vanaf september 1941 ook met eigen scholen.

Één van die joodse scholen die rond die periode in Amsterdam werd opgericht was de Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool ‘W.A. van Leer’, kortweg de Van Leerschool. De school opende op 10 november 1941 haar deuren en was gevestigd op de tweede verdieping van de Hollandsche Schouwburg. Na een aantal maanden verhuisde de Van Leerschool naar een geschiktere locatie op de Kloveniersburgwal. De leerlingen waren tussen de vijftien en twintig jaar oud en afkomstig van de rijksnormaalschool, het lyceum, het gymnasium en de ULO.² Diverse joodse kunstenaars, onder wie Jaap Kaas, Fré Cohen, Jo Spier, Engelen Reitsma-Valença en ook Leo Schatz, gaven les. Naast het geven en krijgen van onderwijs was de school ook van moreel belang. Op de school was het gezellig en men kon door creatief bezig te zijn de dagelijkse angsten en zorgen even vergeten. Voor velen moet de school daarom een lichtpuntje in duistere tijden zijn geweest.

Lang heeft de school niet bestaan. Geleidelijk zijn er steeds meer betrokkenen verdwenen, hetzij ondergedoken, gevlucht of gedeporteerd. In mei en juni 1943 hadden grote

razzia's in Amsterdam plaatsgevonden en waren de meeste nog overgebleven joden gedeporteerd. Na een razzia op 20 juni 1943 werd de school definitief gesloten.³

Aanleiding

In 1987 kreeg het bestaan van de Van Leerschool voor het eerst bekendheid dankzij de monografie over Jaap Kaas, geschreven door Jan Teeuwisse. Kaas was de directeur van de school en heeft een belangrijke rol gespeeld bij de oprichting ervan. De heer Teeuwisse deed onder meer onderzoek in het archief van Kaas en sprak met mensen die zich de school nog konden herinneren. Zijn onderzoek resulteerde in een gedetailleerd hoofdstuk over de school. Nu, vijftientig jaar na het verschijnen van de monografie, blijkt er nog een aantal archiefstukken van Kaas over de Van Leerschool te gaan. Deze stukken zijn pas na de dood van de weduwe van Kaas, mevrouw Kaas-Brandon, aan het destijds bestaande archief toegevoegd. Een archiefstuk van grote betekenis is een schrift waarin Kaas de gegevens van potentiële leerkrachten, andere werknemers en modellen noteerde. Dit document, evenals een zakagenda van Kaas van het jaar 1941 en de verbeterde onderzoeksmogelijkheden door middel van internet, waren aanleiding om het onderzoek naar de Van Leerschool verder uit te breiden. Een belangrijk streven daarbij was om zoveel mogelijk persoonsgegevens van betrokkenen te vinden.

De centrale vraag in deze thesis is welke rol de Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer' in de joodse artistieke samenleving in Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft gespeeld. Om antwoord te kunnen geven op deze vraag is er zowel archief- als literatuuronderzoek gedaan en zijn er interviews gebruikt. Hoofdstuk 1 geeft een beeld van hoe de joodse gemeenschap geleidelijk van de rest van de Nederlandse bevolking kon vervreemden. Hoofdstuk 2 beschrijft de scheiding in het onderwijs, een anti-joodse maatregel die in september 1941 van kracht werd. Om joodse leerlingen toch onderwijs te kunnen geven werd onder toezicht van de Joodsche Raad een aantal joodse scholen opgericht. Het is verwonderlijk hoe snel de joodse samenleving op het verbod anticipeerde. Hoofdstuk 3 gaat over de Van Leerschool, waarin onder meer een beeld wordt geschetst van de oprichting, het lessenpakket en de sfeer. Hoofdstuk 4 is een epiloog, waarin beschreven wordt hoe oud-directeur Kaas na de oorlog zijn leven hervatte, met de herinneringen aan de school vrijwel altijd in zijn hoofd. Tot slot geeft hoofdstuk 5 een lijst met de persoonsgegevens van betrokkenen. Het onderzoek naar de school leverde uiteindelijk maar liefst 85 namen op.

De Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer' vertelt het verhaal van een groep joden die niet werkloos wilde toekijken hoe de joodse samenleving door alle

opgelegde verboden langzaam haar moraal verloor. Op de school probeerden zij er het beste van te maken. En hoe vreemd het ook klinkt in de uitzichtloze, verschrikkelijke periode waarin de school heeft bestaan, vele overlevenden hebben aan de tijd op de Van Leerschool ongetwijfeld goede herinneringen bewaard.

---

¹ Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.

² Minkenhof 1941, p.3.

³ Aangifteformulier voor oorlogsschade aan bedrijfsuitrusting, ingevuld door Jaap Kaas, 11 september 1945 (conceptversie). RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VII.

‘Nationaalsocialisten! Partijkameraden! Een veertien jaar lang gevecht, ongeëvenaard in de Duitse geschiedenis, heeft nu geleid tot een grote politieke triomf [...].’¹ Met deze woorden van Hitler eindigde de parlementaire democratie in Duitsland. Op 30 januari 1933 was de antidemocratische, antisemitische en anticommunistische *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) aan de macht gekomen. Veel joden vluchtten weg uit Duitsland, waarvan een deel naar Nederland. Maar na de bezetting werd ook daar het leven voor joden steeds moeilijker en gevaarlijker. Door de grote hoeveelheid antisemitische maatregelen die vanaf de bezetting werden doorgevoerd, groeiden de joodse en de niet-joodse Nederlanders geleidelijk steeds meer uit elkaar. De joodse bevolking werd gedwongen zelfvoorzienend te worden.

Exil in Nederland

In mei 1940 waren er ongeveer 25.000 gevluchte niet-Nederlandse joden in Nederland.² Na de *Machtübernahme* van Hitler in 1933 was er een toenemende vluchtelingenstroom van Duitse joden en politieke vijanden op gang gekomen. De ruim 500.000 joden, die voorheen tot de Duitse bevolking werden gerekend vanwege de hoge mate van assimilatie, waren vanaf toen vijanden van het regime.³ Het leven in hun vaderland was bijna onmogelijk geworden waardoor velen uitweken naar andere landen. Een deel van hen belandde als balling in buurland Nederland.

In eerste instantie probeerde Nederland de vluchtelingenstroom te beperken, onder andere om haar eigen arbeidsmarkt te beschermen en om de politieke en economische betrekkingen met Duitsland niet te beschadigen.⁴ Aan de opvang van de vluchtelingen wilde de Nederlandse regering geen geld uitgeven: die werd vooral door particulieren bekostigd. De hulp aan de emigranten kwam vooral van het in 1933 opgerichte Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen (CBBJ), dat zich ontwikkelde tot een overkoepelend orgaan van de kleine

hulporganisaties overal in Nederland. De dagelijkse zorg voor vluchtelingen was de taak van het Comité voor Joodsche Vluchtelingen (CJV), een onderafdeling van het CBBJ.⁵ Na de *Anschluss* van Oostenrijk en de *Kristallnacht*, beide in 1938, kwam de grootste vluchtelingenstroom op gang. Om de emigranten op te vangen werd door de Nederlandse staat in 1939 Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork gebouwd.⁶

Onder de Duitse vluchtelingen bevonden zich ook kunstenaars die vanwege hun afkomst, politieke voorkeur of artistieke richting niet langer in Duitsland konden blijven. Door de instelling van de *Reichskulturkammer* in de herfst van 1933 was het voor hen onmogelijk geworden hun beroep uit te oefenen.⁷ Vóór de *Machtübernahme* was de cultuurpolitiek volgens de nazi's veel te liberaal geweest. Er werd gesproken over 'cultuurbolsjewisme' dat het waardevolle cultuurgoed van Duitsland steeds meer had verdrongen.⁸ De *Reichskulturkammer* moest er voor zorgen dat Duitse kunst weer 'gezond' werd.⁹ Elke kunstvorm kreeg een eigen afdeling binnen de *Kulturkammer*, zodat alle kunstuitingen gecontroleerd werden. Kunst die in strijd was met de nationaalsocialistische idealen, werd verboden. Een grote uittocht van Duitse schrijvers, acteurs, kunstenaars, musici en artiesten was het gevolg.

De kunsthistoricus Hans Jaffé noemde in zijn artikel 'De kunstenaars-emigranten', gepubliceerd in *Berlijn-Amsterdam 1920-1940*, twee belangrijke symptomen voor de vlucht van kunstenaars uit Duitsland. Ten eerste betekende de machtsovername van de NSDAP in 1933 het verlies van elke vorm van vrijheid, ook de artistieke. In de cultuurpolitiek van de nazi's was geen ruimte voor een eigen meningsuiting of voor avant-gardistische kunst. In datzelfde jaar vond er een grote boekverbranding plaats, werd het Bauhaus gesloten en kregen diverse als docent werkende kunstenaars ontslag. Een tweede symptoom was de tentoonstelling van *Entartete Kunst* in München in 1937, waar alle ontaard-verklaarde kunst openlijk werd bespot.¹⁰ Een aantal van deze exil-kunstenaars zou nog een rol gaan spelen op de Van Leerschool.

Nationaalsocialisme in Nederland

Het was halverwege de jaren dertig dat ook in Nederland een duidelijk extreemrechts, antisemitisch geluid klonk. De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), in 1931 opgericht door ingenieur van Rijkswaterstaat Anton Mussert, profileerde zich in haar beginjaren als een conservatieve partij. Net als de NSDAP was de NSB anticommunistisch en antidemocratisch, maar ze nam geen racistisch en antisemitisch standpunt in. De NSB streefde naar orde en gezag en richtte een geüniformeerde knokploeg op, de Weerafdeling (WA). Vanaf 1936 werd het extreemrechtse karakter van de partij echter zichtbaarder. In dat jaar verscheen ook de nieuwe, antisemitische NSB-krant *Het Nationale Dagblad*.¹¹ Hoofdredacteur van het dagblad, Meinoud

Rost van Tonningen, bewerkstelligde het verbod op lidmaatschap voor joden. Voorheen was hun lidmaatschap, mits het om geassimileerde joden ging, geen probleem geweest.¹²

De NSB stelde zich vanaf het begin van de bezetting pro-Duits op. Hoewel de bezetter een samenwerking met de door veel Nederlanders gehate NSB niet zag zitten, was de partij wel nodig om het nazistische beleid in Nederland te handhaven. Een aantal NSB'ers werd daarom op belangrijke bestuurlijke functies gezet.¹³ Eén van die NSB'ers was Tobie Goedewaagen.

Bezetting en de Kultuurkamer

In november 1940 werd dr. Tobie Goedewaagen door *Reichskommissar* Seyss-Inquart benoemd tot secretaris-generaal van het nieuw ingestelde Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK). Seyss-Inquart wilde een reorganisatie van de volksvoorlichting en de kunsten en zocht een nationaalsocialist die de reorganisatie kon bewerkstelligen. Goedewaagen was met zijn werkervaring en zijn 'Grootgermaanse' houding de aangewezen persoon voor de functie.¹⁴

Het departement had de opdracht greep te krijgen op het Nederlandse culturele leven, zodat de kunsten op den duur konden worden ingezet bij het uitdragen van de nationaalsocialistische ideologie. Het DVK ontwikkelde de Kultuurkamer naar Duits model, waarin elke vakgroep binnen de Nederlandse cultuur een eigen gilde kreeg. In totaal waren er zes gilden, waaronder het gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunst en Kunstnijverheid.¹⁵ Bij elk gilde werd een leider en een dagelijks bestuurder aangewezen die er op moesten toezien dat de kunsten volgens nationaalsocialistische inzichten de nieuwe normen en waarden van het Nederlandse volk zouden vertegenwoordigen. Elke kunstenaar die actief wilde blijven binnen de kunstsector diende zich aan te melden. Het beeld werd geschetst dat de maatschappelijke positie van de kunstenaars er door aanmelding bij de Kultuurkamer op vooruit zou gaan. Goedewaagen beloofde de kunstenaars betere salarissen en kunstsubsidie, dat laatste was nieuw voor Nederland.¹⁶ In feite betekende aanmelding bij de Kultuurkamer dat kunstenaars wegens de autoritaire structuur nauwelijks vrijheid overhielden. Daarnaast waren joodse of joods-vermaagschapte kunstenaars door de racistische maatregel van de Ariërverklaring automatisch uitgesloten van lidmaatschap.

Op 22 november 1941 werd de instelling van de Kultuurkamer afgekondigd, met Goedewaagen als president. Daarmee was de Kultuurkamer nog niet in werking getreden. Dat zou pas gebeuren wanneer twee van de zes gilden ingesteld waren. Aanvankelijk waren er maar weinig kunstenaars die zich na de afkondiging aanmeldden. Op 19 februari 1942 waren slechts het Persgilde en het Gilde voor Theater en Dans ingesteld, waarop Seyss-Inquart aankondigde dat de rest van de kunstwereld zich vóór 1 april moest hebben aangemeld. Wegens de harde represailles van de bezetter besloten veel kunstenaars uiteindelijk toch gehoor te geven aan de

oproep. Een aantal kunstenaarsverenigingen besloot zich *en masse* aan te melden, hun joodse leden daarmee aan hun lot overlatend.¹⁷

Isolatie van de joodse gemeenschap

De Ariërverklaring was één van de vele maatregelen waarmee de joodse bevolking in Nederland tijdens de bezetting steeds meer in een isolement gedwongen werd. In augustus 1940 lag er al een reeks anti-joodse maatregelen klaar, die Seyss-Inquart geleidelijk doorvoerde. In het najaar van 1940 werden de eerste grote maatregelen van kracht. Ambtenaren en schoolpersoneel moesten doorgeven of ze joods of niet-joods waren. De joodse ambtenaren werden vervolgens in november, met behoud van hun salaris, uit hun functie 'ontheven' (afbeelding 1).¹⁸ Een ontslag werd het niet genoemd, maar daar kwam het feitelijk op neer. Drie maanden later werd de ontheffing namelijk alsnog omgezet in een ontslag.¹⁹ Kostwinners zouden de eerste drie maanden 85 procent van hun laatstgenoten salaris ontvangen, de vijf jaar daarna zeventig procent en elke vijf jaar daarna steeds tien procent minder. Niet-kostwinners kregen de eerste drie maanden 75 procent, de vijf jaar daarna zestig procent en daarna ook elke vijf jaar met tien procent aflopend.²⁰

De sociale scheiding in Nederland werd verder doorgevoerd toen joden zich in januari 1941 moesten laten registreren en een jaar later een grote letter 'J' in hun persoonsbewijs kregen. Joodse bedrijven kregen in maart 1941 een *Verwalter*, een zaakwaarnemer, die vanaf dan het bedrijf zou beheren. Waardevolle spullen moesten worden ingeleverd bij de roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co. Door verboden op het bezoek aan onder meer bioscopen, cafés, musea, parken en zwembaden konden joden niet langer deelnemen aan het sociale leven. Vanaf 1 september 1941 mochten joden geen onderwijs volgen met niet-joden. Joodse kinderen gingen vanaf toen naar speciaal opgerichte joodse scholen. Het verplichtstellen van het dragen van de Davidsster in mei 1942 was de meest zichtbare maatregel van de sociale scheiding.²¹

DEPARTEMENT VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

MEN GELIEVE BIJ HET ANTWOORD NAUWKEURIG
HET ONDERWERP, DE DATEGENING, HET NR.
EN DE AFD. VAN DIT SCHRIJVEN TE VERMELDEN.

^I
No. 17476 H.

Afdeling H.O.

Betreffende: ontheffing
waarneming functie.

AAN

den Heer J. Kaas,

Amstellaan 82^{II},

AMSTERDAM.

's-GRAVENHAGE, 22 November 1940.

Ingevolge opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette
Nederlandsche gebied ter zake van niet-ariësch overheidsperoneel
en met dat personeel gelijkgesteld, breng ik te Uwer kennis, dat
U met ingang van heden van de waarneming van Uw functie van

leeraar aan het Instituut voor Kunst-
nijverheidsonderwijs te Amsterdam

is ontheven.

De Rijkscommissaris heeft bepaald, dat de betrokkenen voor-
loopig in het genot blijven van hunne weiden (toelagen enz.).

De wnd. Secretaris-Generaal
van het Departement van Onderwijs,
Kunsten en Wetenschappen,

(Reinink.)

7866 - '40

Afbeelding 1: brief over de ambtsontheffing van Jaap Kaas bij het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs

De isolatie van de joodse gemeenschap werd ook bevorderd door het antisemitisme, dat vooral in de jaren dertig was gegroeid, verder aan te wakkeren. Vanaf augustus 1940 werd door *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt financiële steun gegeven aan anti-joodse propaganda om zo het antisemitisme in Nederland te bevorderen. Vanwege de goede integratie van een groot deel van de joodse gemeenschap in Nederland, hadden joden en niet-joden tot dan toe zonder problemen naast elkaar geleefd. Vooral in grote steden als Amsterdam was het verschil door assimilatie en acculturatie zelfs nog maar nauwelijks

zichtbaar. De definitie van het begrip ‘jood’ was vóór 1940 enkel aan de orde geweest bij officiële registratiemomenten als volkstellingen. En ook dan gaven veel liberale joden aan geen godsdienst te belijden en kon men zelf bepalen of hij wel of niet onder het begrip ‘jood’ viel.²² Tijdens de bezetting werd de betekenis van dit begrip vastgelegd in artikel 4 van verordening no. 189/1940. Volgens de verordening was iemand een jood als hij ten minste drie voljoodse grootouders had of iemand met twee voljoodse grootouders die op 9 mei 1940 of nadien bij een joods-kerkelijke gemeente hoorde of met een jood getrouwd was.²³

Gewelddadigheden tegen joodse burgers waren er niet eerder geweest.²⁴ Onder het gezag van Schmidt waren er vanaf september 1940 verschillende provocaties door de WA, voornamelijk in de Amsterdamse jodenbuurt. Er ontstonden straatgevechten tussen deze militante tak van de NSB en joodse jongeren.²⁵ Bij één van die gevechten kwam in februari 1941 een lid van de WA om het leven, waarna de joodse wijk voor een aantal dagen werd afgesloten.²⁶ Een gevecht in de joodse ijssalon Koco, waarbij gespoten was met ammoniakgas, was voor de bezetter een excuus om meedogenloos op te treden. Één van de eigenaren van de ijssalon werd gefusilleerd en ruim 400 joodse mannen werden onder veel vertoon opgepakt.²⁷ Via Kamp Schoorl belandden deze mannen in het concentratiekamp Mauthausen en uiteindelijk overleefde slechts een enkeling. Dit was de eerste razzia op joden in Nederland en vormde de aanleiding voor de Februaristaking.²⁸

In de zomer van 1942 was het Duitse proces van identificatie, isolatie en verarming van de joodse samenleving min of meer gereed.²⁹ Een belangrijke spil in dit proces was de Joodsche Raad voor Amsterdam, die op 13 februari 1941 bij de afsluiting van de joodse wijk was opgericht. In tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden, vertegenwoordigde de raad de gehele joodse bevolking in Nederland.³⁰ De Raad moest de maatregelen aan de joodse gemeenschap doorgeven en er op toezien dat ze werden nageleefd. Daarbij werd gebruik gemaakt van *Het Joodsche Weekblad*, een orgaan waarin alle maatregelen en aankondigingen werden gepubliceerd.³¹ De leden van de Joodsche Raad waren van mening dat zij door hun medewerking te verlenen enige invloed hadden op het beleid. Daarnaast leefden zij de bevelen van de Duitse autoriteiten na om erger te voorkomen. Feitelijk waren zij louter een instrument dat de Duitsers gebruikten om de jodenvervolging te bevorderen. De Raad bracht onder meer nauwkeurig in kaart hoeveel joden er in Nederland waren en waar zij zich bevonden. De registratie en de grote sociale controle maakte het moeilijk en gevaarlijk om in opstand te komen. Met de razzia's in februari 1941 was immers duidelijk geworden waar de Duitsers toe in staat waren.³²

Eindnoten

¹ 'Nationalsozialisten! Nationalsozialistinnen! Meine Parteigenossen und –genossinnen! Ein 14jähriges, in der deutschen Geschichte wohl beispiellooses Ringen hat nunmehr zu einem großen politischen Erfolg geführt [...]' Toespraak van Adolf Hitler op 30 januari 1933, geplaatst in NSDAP-krant de *Völkischer Beobachter* op 2 februari 1933. Domarus 1962, p. 188.

² Barnouw 2010, p. 63.

³ Christine Kausch, 'Joodse emigratie uit Duitsland en Oostenrijk naar Nederland (1933-1940)', in Aarts, Hoogewoud en Kooyman 2011, pp. 13, 16.

⁴ Voor een overzicht van de factoren die het regeringsbeleid van Nederland bepaalden, zie Dan Michman, 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940', in Dittrich en Würzner 1982, pp. 97-98.

⁵ Kausch in Aarts, Hoogewoud en Kooyman 2011, p. 15. Het CJV wordt in andere bronnen ook wel het Joodsche Vluchtelingencomité genoemd, in dat geval afgekort als JVC.

⁶ Website Kamp Westerbork:

<http://www.kampwesterbork.nl/geschiedenis/vluchtelingenkamp/voorgeschiedenis/> (21 maart 2012).

⁷ De Jong 1969, deel 1, p. 455.

⁸ Faustmann 1990, p. 5.

⁹ Ibid., p. 6.

¹⁰ H.L.C. Jaffé, 'De kunstenaars-emigranten', in Dittrich, Blom en Bool 1982, pp. 304-305.

¹¹ Mulder 1978, p. 25.

¹² De Jong 1969, deel 1, p. 327.

¹³ Barnouw 2010, p. 43.

¹⁴ De Jong 1974, deel 5, p. 264. Voor meer informatie over Tobie Goedewaagen, zie E.G. Groeneveld, 'Goedewaagen, Tobie (1895-1980)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Website:

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/goedewaagen> (10 februari 2012).

¹⁵ De andere vijf gilden waren voor Muziek, Film, Theater en Dans, Literatuur en voor Pers.

¹⁶ Jan van Adrichem, 'Verzet en aanpassing in de beeldende kunsten en architectuur', in Nord 1995, p. 9.

¹⁷ Mulder 1978, pp. 232-233.

¹⁸ Presser 1965, deel 1, pp. 38-41.

¹⁹ Op 21 februari 1941 bepaalde Rijkscommissaris Wimmer dat 'alle personen van joodschen bloede, die op grond van mijn beschikking van 4 november van de uitoefening van hun ambt of dienst ontheven zijn, of nog ontheven moeten worden, zijn ontslagen.' Polak en Van Weezel 1965, p. 41.

²⁰ Dit ging in per 1 maart 1941 en gold voor alle personen die met uitzicht op pensioen waren aangesteld. Dit schreef de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied aan de Secretarissen-Generaal van de Nederlandsche Departementen van Algemeen Bestuur op 21 februari 1941. Afschrift gevonden in het RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos 1.

²¹ Een uitgebreid chronologisch overzicht van de anti-joodse maatregelen is te vinden in het boek *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen, 1942-1945* van Guus Luijters en Aline Pennewaard.

²² Verslag van J. Aa, 'De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen, Aug. '41 - Mei '42' Amsterdam, juni 1942, p. 11. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

²³ Presser 1965, deel 1, p. 56.

²⁴ De Jong 1969, deel 1, p. 509.

²⁵ Flap en Croes 2001, pp. 23-24.

²⁶ NSB'er Hendrik Koot was bij een gevecht op 9 februari gewond geraakt en overleed enkele dagen later. De joodse wijk werd op 12 februari afgesloten.

²⁷ Het gevecht bij Koco vond plaats op 19 februari. Eigenaar Ernst Cahn werd op 3 maart gefusilleerd. De razzia's waren op 22 en 23 februari.

²⁸ Veel niet-joden waren getuige geweest van de razzia's van 22 en 23 februari rond het Waterlooplein. Als reactie op dit gewelddadige optreden van de Duitsers werden er enkele dagen later landelijke stakingen georganiseerd. Deze Februaristaking was de eerste grote verzetsactie in Nederland. Barnouw 2010, p. 55.

²⁹ Moore 2010, p. 212.

³⁰ Verslag van J. Aa, p. 15. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

³¹ De eerste uitgave van *Het Joodsche Weekblad* verscheen op 11 april 1941. Presser 1965, deel 1, p. 105.

³² Moore 2010, pp. 214-215.

HOOFDSTUK 2: Het ontstaan van joods onderwijs

Op 29 augustus 1941 verscheen in de Nederlandse kranten het bericht dat joodse kinderen per 1 september 1941 niet meer werden toegelaten tot openbare onderwijsinstellingen. Vanaf dan mochten zij alleen nog onderwijs krijgen van leerkrachten die ook ‘van joodschen bloede’ waren. ‘Hieraan kan worden toegevoegd, dat volgens de uitdrukkelijke aanwijzing van den Rijkscommissaris binnen den kortst mogelijken tijd zal worden overgegaan tot de inrichting van de noodige scholen, bestemd voor de bovenbedoelde leerlingen. De voorbereidingen hiertoe bevinden zich in een ver gevorderd stadium, zoodat kan worden verwacht, dat binnen zeer afzienbaren tijd de noodige regelingen zijn getroffen.’¹ Dat ‘ver gevorderd stadium’ waarin de voorbereidingen voor het stichten van joodse scholen zich bevonden, valt te betwijfelen. Schoolhoofden en ouders van leerlingen waren pas enkele dagen daarvoor op de hoogte gebracht van deze maatregel betreffende het onderwijs. Het was een gecompliceerde opgave om alle gedupeerde leerlingen weer het onderwijs te laten volgen dat ze vóór de maatregel hadden gevolgd. Bij het nijverheidsonderwijs bleek de reorganisatie het moeilijkst.²

Afkondiging van de maatregel

Alle gemeentebesturen, schoolbesturen, directeuren en inspecteurs van de Nederlandse onderwijsinstellingen ontvingen op 16 augustus 1941 een circulaire van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming waarin de voorgenomen maatregel werd meegedeeld. Woorden als ‘verbod’ en ‘verwijdering’ kwamen niet in de circulaire voor: joodse leerlingen, of degenen die als zodanig werden beschouwd, zouden eigen scholen krijgen.³ Om een overzicht te krijgen om hoeveel joodse leerlingen het ging, werden de onderwijsinstellingen gevraagd dit na te gaan. ‘Ik verzoek U, zoo spoedig mogelijk voor de leerlingen van Uw onderwijsinrichting(en) na te gaan, welke leerlingen [...] van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd.’⁴ Het Departement vermoedde dat het

verzamenen van de gegevens vanwege de zomervakantie wellicht lastig kon zijn. Daarom kregen scholen de ruimte om de resultaten van de inventarisatie uiterlijk zeven dagen na aanvang van het nieuwe schooljaar paraat te hebben. De brief werd afgesloten met de mededeling dat de secretaris-generaal van het Departement streefde naar een oplossing waarin al deze leerlingen het onderwijs dat zij op dat moment genoten konden blijven volgen. De gemeente Amsterdam verspreidde op 18 augustus zelf ook een circulaire over de verordening van de Duitse overheid. In deze brief aan de hoofden der openbare inrichtingen der onderwijs werd verzocht de joodse leerlingen vanaf 1 september niet meer toe te laten op de scholen. Er werd ook vermeld dat de ouders van de bedoelde leerlingen inmiddels van de maatregel op de hoogte waren gebracht. De leerlingen zouden na 1 september door het Centraal Bureau voor Inschrijving te Amsterdam worden geplaatst op nog te vormen joodse scholen, tenzij de ouders hadden aangegeven daar geen prijs op te stellen. In dat geval dienden de ouders zelf voor onderwijs te zorgen. De joodse scholen zouden voorlopig door de gemeente worden beheerd en later worden overgedragen aan joodse raden.⁵

In beide circulaires werd artikel 4 van verordening nummer 189/1940 van de rijkscommissaris aangehaald om te verduidelijken wie er met het begrip 'jood' werden bedoeld (afbeelding 2). In Amsterdam werd met dat begrip iedereen bedoeld die een bewijs van aanmelding bezat, afgegeven door de Joodsche Raad voor Amsterdam. Aangezien lid twee van het artikel op veel kinderen niet van toepassing kon zijn, moest deze volgens het Departement anders worden uitgelegd. Kinderen met twee voljoodse grootouders werden als jood beschouwd als zij een joods-godsdienstige opvoeding kregen. Hoewel het Departement dacht met deze wijziging duidelijker af te bakenen voor wie de maatregel bedoeld was, interpreteerde het Centrale Bureau voor Inschrijvingen het op een andere manier. Een kind, met twee voljoodse grootouders, dat wél lid was van een joods-kerkelijke gemeente, maar dat géén joods-religieuze opvoeding kreeg, kon volgens het Bureau dus gewoon op school blijven. Zonder de wijziging van het Departement zouden deze kinderen wel gewoon onder de regel zijn gevallen.⁶

Voor de bepaling, welke leerlingen van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd, zal het gestelde in § 4 van de Verordening No. 189/1940 van den Rijkscommissaris voornoemd moeten worden gevolgd.

Deze paragraaf luidt als volgt:

„(1) Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodsche grootouders stamt.

(2) Als jood wordt ook aangemerkt hij die uit twee voljoodsche grootouders stamt en

1) hetzij zelf op den negenden Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeente heeft behoord of na dien datum daarin wordt opgenomen,

2) hetzij op den negenden Mei 1940 met een jood was gehuwd of na dat oogenblik met een jood in het huwelijk treedt.

(3) Een grootouder wordt als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.”

Afbeelding 2: Verordening nummer 189/1940, opgenomen in de circulaire van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 16 augustus 1941.

De verwijdering van joodse kinderen uit het onderwijs kwam niet volledig onverwacht. In de maanden voor de afkondiging van de maatregel waren er in Amsterdam al diverse signalen die duiden op een scheiding van joodse en niet-joodse kinderen. De toenemende anti-joodse maatregelen troffen soms ook het onderwijs. Joodse kinderen mochten bijvoorbeeld vanaf juni 1941 niet meer meedoen met schoolzwemmen, aangezien publieke baden verboden werden voor joden. Gezamenlijk spelen in speeltuinen werd ook onmogelijk aangezien joodse kinderen deze plekken niet meer mochten betreden.

In februari 1941, de maand waarin de ontheffing van joodse leraren werd omgezet in een ontslag, werd door het Centraal Bureau van de Amsterdamse Gemeentelijke Statistiek het aantal joodse leerlingen in de joodse buurten in kaart gebracht. Dit gebeurde aan de hand van leerlingenlijsten waarop de joods klinkende voor- en achternamen werden geteld.⁷ De joodse scholen in Amsterdam ontvingen op 15 april 1941 een brief van de gemeentesecretaris waarin men werd verzocht voorbereidingen te treffen voor het plaatsen van joodse kinderen op joodse scholen.⁸ De gemeentesecretaris had van de Duitse autoriteiten de opdracht gekregen een plan te maken waarbij joodse en niet-joodse kinderen van elkaar gescheiden konden worden. Daarbij werd gedacht aan een concentratie van joodse scholen in buurten waar veel joden woonden. Joodse kinderen uit heel Amsterdam zouden dan in deze buurten naar school gaan en niet-joodse kinderen zouden op scholen elders in Amsterdam les krijgen. Voor het lager onderwijs zou dat goed te realiseren zijn, maar bij middelbaar en hoger onderwijs, nijverheidsonderwijs en kweekscholen voorzag de gemeentesecretaris problemen.⁹

Reacties

Het bleek een onmogelijke opgave om in het korte tijdsbestek aan de maatregel te voldoen. In Amsterdam, waar in de zomer van 1941 ruim 7.000 joodse kinderen geteld waren, betekende de maatregel een ingrijpende reorganisatie van het onderwijs.¹⁰ Niet alleen moest een grote hoeveelheid joodse kinderen hun school verlaten en op een andere school geplaatst worden. Ook niet-joodse kinderen moesten hun school verlaten als deze de bestemming kreeg van joodse school. Dit was het geval bij een aantal scholen in de joodse buurten van Amsterdam.¹¹ In een tweede circulaire van 25 augustus gaf het Departement aan dat Amsterdam een maand extra kreeg: joodse kinderen moesten vanaf nu per 1 oktober uit het reguliere onderwijs zijn verwijderd.¹² Elders in Nederland waren andere problemen. In gemeenten waar weinig joden woonden, kwam er geen joodse school van de grond of kwam deze pas veel later tot stand.

Een aantal instanties verzette zich tegen de maatregel. Uit katholieke en protestantse onderwijshoek kwam het advies niet mee te werken aan de maatregel. Men was van mening dat iedereen die christelijk onderwijs verlangde daar recht op had, ongeacht afkomst. Veel onderwijsinstellingen gaven gehoor aan dat advies en lieten joodse kinderen toch nog toe tot hun scholen. Op 13 september bepaalde *Reichskommissar* Seyss-Inquart dat joodse ouders die hun kinderen niet van school haalden maatregelen konden verwachten en daar zelf verantwoordelijk voor waren. Uit angst voor de maatregelen haalden veel joodse ouders hun kinderen alsnog van school.¹³ Ook de Coördinatie-Commissie, in de zomer van 1940 opgericht om de belangen van de Nederlandse joden te behartigen, protesteerde tegen de maatregel, al haalde het niet veel uit.¹⁴ Gemeentebesturen in Nederland hadden zich aan het bevel gehouden, dus voor de joodse gemeenschap zat er weinig anders op dan mee te gaan in het besluit.¹⁵ Haar ongenoegen uitte de Commissie op 12 september 1941 in een brief naar de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Daarin gaf ze aan veel moeite te hebben met de maatregel. Ze zou bereid zijn haar medewerking te verlenen, maar merkte op dat de maatregel in strijd was met de grondwet en de leerplichtwet: niet alleen hebben leerlingen, ongeacht geloof, recht op onderwijs, ook moeten er voldoende voorzieningen zijn om onderwijs te geven. Nederlandse joden waren Nederlandse staatsburgers en zouden als Nederlandse belastingbetalers dezelfde rechten moeten krijgen als hun medeburgers.¹⁶

De Coördinatie-Commissie was opgericht door de Permanente Commissie tot Algemene Zaken van het Nederland-Israëlitisch Kerkbestuur en de Hoofd-Commissie van het Portugees-Israëlitische kerkgenootschap. Door heel Nederland had de Coördinatie-Commissie vertegenwoordigers, waar joden bij terecht konden met vragen over algemene en bijzondere

belangen.¹⁷ Ze wordt gezien als een voorloper van de Joodsche Raad, hoewel de gedragingen en standpunten niet altijd overeen kwamen. Het belangrijkste verschil was dat de Joodsche Raad in opdracht van de Duitse bezetter werd opgericht en de Coördinatie-Commissie vrijwillig was ontstaan. De Commissie weigerde, in tegenstelling tot de Joodsche Raad, een samenwerking met de Duitse instanties aan te gaan. Zowel de Coördinatie-Commissie als de Joodsche Raad hadden de plichtmatige en morele taak om joodse kinderen zo snel mogelijk weer in het onderwijs te krijgen. De Commissie had in december 1940 al de Adviescommissie voor het Onderwijs opgericht. Door de toenemende anti-joodse maatregelen had de Coördinatie-Commissie ingezien dat het onderwijs aan joodse leerlingen in een later stadium wellicht ook problemen zou ondervinden.¹⁸ Één van de leden van de Adviescommissie was een voormalig hoofd van een Duitse school. Met zijn kennis van de ontwikkelingen in het onderwijs in Duitsland, kon in grote lijnen worden voorspeld wat men in Nederland nog kon verwachten. Geleidelijk werden vanaf 1933 joodse en niet-joodse leerlingen op Duitse scholen van elkaar gescheiden. De kinderen kregen apart les, echter soms wel op dezelfde school. De reguliere en de 'jodenklassen' hadden in die gevallen aparte pauzemomenten, zodat gezamenlijk spelen op het schoolplein niet meer mogelijk was.¹⁹ Hoewel de maatregelen in het Duitse onderwijs minder rigoureuus werden doorgevoerd dan later in Nederland, was het uiteindelijke effect hetzelfde.

De Adviescommissie onderzocht welke problemen de verplichte oprichting van joodse scholen met zich mee kon brengen. In de joodse samenleving in Nederland zag zij twee stromingen die niet gelijk aan elkaar waren en misschien moeilijk te verenigen waren in één soort onderwijs. Enerzijds waren er joden die joods-nationalistische standpunten innamen, waarbij Palestina het uiteindelijke streven was. Aan de andere kant waren er de joden die zich juist meer Nederlander dan jood voelden. Daarnaast, of in deze standpunten verweven, was er de godsdienstige scheiding tussen orthodox en liberaal. De Adviescommissie kwam met aanbevelingen waarbij er tegemoet gekomen werd aan alle belangen, maar vooral aan die van de nationalistische en orthodoxe groepen. Zo zou er bij de op te richten joodse scholen verplicht specifiek joods onderwijs gegeven moeten worden, met joodse geschiedenis en enig Hebreeuws, waarbij dispensatie mogelijk was. Belangrijker dan joods onderwijs vond de Adviescommissie dat de school 'in positief Joodse zin' geleid moest worden.²⁰ Het rapport werd in het voorjaar van 1941 aan de Coördinatie-Commissie overgedragen.²¹ Toen in augustus 1941 de gevreesde situatie in het onderwijs werkelijkheid werd, konden de Coördinatie-Commissie en de Joodsche Raad dankzij het rapport voorbereid handelen.

De Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs (C.C.J.O.)

Op 14 augustus 1941 kwam voor het eerst de Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs (C.C.J.O.) samen, toen nog kortweg Onderwijs-Commissie genoemd. Deze C.C.J.O. was gesticht door de Coördinatie-Commissie en de Joodsche Raad en diende als centrale voor alle onderwijsaangelegenheden in Nederland. In deze commissie zat een aantal leden dat ook actief was geweest in de Adviescommissie voor het Onderwijs. Tijdens de tweede vergadering van de C.C.J.O. op 20 augustus, werd besloten dat er spreekuren georganiseerd zouden worden voor ouders met vragen over de onderwijssituatie. De spreekuren vonden plaats op de bureaus van de Coördinatie-Commissie en de Joodsche Raad, maar wegens de grote belangstelling werd begin september besloten meer personeel aan te nemen en een apart bureau op te richten op de Tulpstraat 17 in Amsterdam. De C.C.J.O. omschreef zichzelf als 'middelaarster', aangezien zij geen zelfstandige beslissingen kon nemen. Zij kon enkel bemiddelen en adviseren en men kon bij het bureau terecht voor inlichtingen betreffende het joodse onderwijs. Het behoorde ook tot de taken van de C.C.J.O. om cursussen en opleidingsscholen te organiseren. Daarnaast werd de C.C.J.O. vaak betrokken bij de benoeming van leerkrachten, aangezien zij voor alle takken van onderwijs een cartotheek bijhield van de beschikbare leerkrachten. Deze cartotheek was ontstaan uit de lijsten van joodse leraren die in november 1940 uit hun functie waren ontheven, aangevuld met de namen van ontslagen leraren en overige personen die bijvoorbeeld reageerden op oproepen in *Het Joodsche Weekblad*.²²

Op 6 november 1941, twee maanden na de protestbrief van de Coördinatie-Commissie, schreef de C.C.J.O. een brief aan de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming waarin ze zich verzette tegen de maatregelen. In deze brief sprak ze haar ongenoegen uit over de algemene situatie waarin leerlingen en scholen zich bevonden. Met name in de plattelandsgebieden, waar te weinig joden woonden om een school te stichten, zouden maatregelen genomen moeten worden waarmee aan de leerplichtwet kon worden voldaan. Eerder had het Departement al laten weten geen uitzonderingen toe te staan. Daarnaast sprak ze haar onbegrip uit over de subsidiegelden. Scholen voor joodse leerlingen moesten volgens het Departement worden gezien als ongesubsidieerde inrichtingen van bijzonder onderwijs. In de eerste maanden betaalden de gemeenten nog het gebouw, de materiaalkosten en de salarissen van de leerkrachten, maar die kosten zouden later verhaald worden op de joodse raden. De C.C.J.O. vond echter dat de joodse scholen geen bijzondere, maar openbare scholen waren. Bij de oprichting van bijzondere scholen kozen de betrokkenen er immers zelf voor en moesten zij daarom ook zelf voor de kosten opdraaien. De joodse gemeenschap werd echter gedwongen tot de oprichting van joodse scholen, dus dan zou die

regel niet op moeten gaan. De C.C.J.O gaf aan, net als destijds de Coördinatie-Commissie deed, de aan haar gestelde taken ondanks de bezwaren wel uit te voeren, maar puur vanuit een verantwoordelijkheidsgevoel voor 'de redelijke, verstandelijke en lichamelijke belangen der Joodse kinderen.'²³ Ondanks dit protest werden de joodse scholen eind 1942 overgedragen aan de Joodsche Raad. Op 12 augustus van dat jaar had de Duitse overheid bepaald dat het joodse onderwijs niet langer een taak was van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. De kosten voor het onderwijs werden betaald met de middelen van de bank Lippmann, Rosenthal & Co.²⁴

Joods nijverheidsonderwijs in Amsterdam

In de weken na de invoering van de maatregel verzamelde de C.C.J.O. door middel van een landelijke onderwijsenquête gegevens over de aantallen leerlingen en leerkrachten en de verdeeldheid van de soorten onderwijs in Nederland. In februari 1942 waren 111 joodse scholen verdeeld over 36 plaatsen. In totaal waren er 14500 joodse leerlingen en 758 leerkrachten. Het aantal leerkrachten werd in verband met dubbeltellingen bijgesteld naar 650 tot 700. Vooral in het nijverheidsonderwijs, het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (V.H.M.O.) en de opleidingsscholen werkte een aantal docenten dat niet aan één onderwijsinstelling was verbonden. Er waren vijf scholen in drie steden in Nederland waar joods nijverheidsonderwijs werd gegeven. Op die scholen gaven in totaal 47 leerkrachten les aan 600 leerlingen, gemiddeld 9 leerkrachten en 120 leerlingen per school.²⁵

Het hervatten van het onderwijs bleek voor de leerkrachten een zware taak. Leerlingen kwamen van diverse scholen en hadden door de reorganisatie een achterstand opgelopen, soms van enkele maanden. Daarnaast hadden velen het door het effect van de anti-joodse maatregelen psychisch zwaar. Het nijverheidsonderwijs bleek het moeilijkste te reorganiseren. Alle leerlingen die onder nijverheidsonderwijs vielen, genoten vóór de maatregel uiteenlopende opleidingen, verspreid door het land. Het was lastig om elke leerling dat specifieke onderwijs te geven en de (technische) middelen, materialen en onderwijsruimten daarvoor beschikbaar te stellen. Daarnaast waren er te weinig joodse specialisten die les konden geven. Nieuwe joodse leerkrachten opleiden was geen optie, aangezien een specialisatie niet snel aangeleerd kan worden, maar zich moet ontwikkelen. De omstandigheden, zoals de schaarste in materiaal, maakte het opleiden van nieuwe nijverheidsleerkrachten sowieso lastig.²⁶ Op 13 oktober 1941 stelde de C.C.J.O. een brief met bezwaren op, gericht aan het Departement.²⁷ In die brief werden de problemen in het herplaatsen van nijverheidsleerlingen genoemd en werd er om toestemming voor uitzondering op de maatregel gevraagd. Het Departement bepaalde dat men individueel en rechtstreeks gericht aan het Departement een aanvraag voor uitzondering

kon indienen. Het verzoek om dispensatie werd per geval bekeken.²⁸ De C.C.J.O. wees veel leerlingen op deze mogelijkheid en velen hebben er gebruik van gemaakt. Vermoedelijk zijn de verzoeken voor uitzondering zelden tot nooit toegestaan.²⁹

Amsterdam had de grootste concentratie leerlingen in het nijverheidsonderwijs. Op 1 oktober 1941, het moment dat in de hoofdstad de scheiding in het onderwijs doorgevoerd moest worden, waren er 540 leerlingen, verdeeld over veertig nijverheidsonderwijsinstellingen.³⁰ In Amsterdam bestonden vóór de oorlog al twee nijverheidsscholen voor de joodse bevolking waar een gedeelte van de opleidingloze leerlingen kon worden aangenomen. Dit waren de A.B. Davidsschool voor jongens en de E.J. van Detschool voor meisjes. De A.B. Davidsschool werd op 5 februari 1929 geopend en droeg de naam van de in 1926 overleden diamantair A.B. Davids, die zich had ingezet voor de oprichting van een joodse nijverheidsschool. De school was gevestigd op de Valckenierstraat 39, in een buurt waar veel joden woonden.³¹ Jongens vanaf 12 jaar konden na de lagere school op deze nijverheidsschool terecht voor vakken als automontage, metaalbewerking, elektrotechniek, meubelmaken en stofferen, houtbewerking, banketbakken, kleermaken, enzovoort.³² De school was gericht op arme joodse jongens, die voordien vaak niet meer bijgebracht kregen dan het straatventen. Op de A.B. Davidsschool konden zij in twee jaar een vak leren zodat ook andere beroepen mogelijk werden.³³ Het was een niet religieuze nijverheidsschool, maar er werd wel rekening gehouden met de vrije zaterdag en de joodse feestdagen. De school werd een groot succes, waardoor er vanaf 1931 naast het reguliere onderwijs ook avondcursussen werden aangeboden.³⁴ Ondanks dat de school bestemd was voor jongens, werden er ook joodse meisjes aangemeld. Vanaf maart 1930 had de A.B. Davidsschool een meisjesafdeling, maar per 1 januari 1931 kwam er geld beschikbaar om een tweede nijverheidsschool speciaal voor meisjes op te richten.³⁵ Bij de start van het schooljaar 1931-1932 werd de meisjesnijverheidsschool gerealiseerd, eerst nog als dependance van de A.B. Davidsschool, maar vanaf 7 maart 1933 zelfstandig onder de naam E.J. van Detschool. De school was vernoemd naar de socialistische bestuurder en geschiedschrijver van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers Eldert Johannes van Det (1863-1948). Van Det was medeoprichter van de A.B. Davidsschool en pleitte in de jaren na de opening van de nijverheidsschool voor een variant voor joodse meisjes.³⁶ Met medewerking van zowel het Rijk als de gemeente Amsterdam werd er een lagere school in het Hortus-plantsoen aangekocht en kwam er geld beschikbaar om deze te verbouwen tot een nijverheidsschool. Meisjes van 12 jaar, die de zesde klas van de lagere school hadden doorlopen, konden op deze school nog twee jaar verder leren.³⁷ Naast algemeen ontwikkelend onderwijs werd hier lesgegeven in tekenen, confectie- en huishoudelijke vakken. Hoewel er rekening werd

gehouden met joodse tradities, was de E.J. van Detschool net als de A.B. Davidsschool een neutrale school. De school werd voornamelijk door joodse meisjes bezocht maar was echter toegankelijk voor alle godsdiensten. Eind december 1933 was ongeveer tweederde van de leerlingen van joodse afkomst.³⁸

In hetzelfde jaar dat de E.J. van Detschool werd geopend verscheen Van Dets publicatie *Hitlerregime en onderwijs*. In dit antifascistische geschrift waarschuwde Van Det voor de gevaren van het nationaalsocialistische onderwijsprogramma uit het land dat volgens hem ooit grote pedagogen had gekend. Rassenhaat en geloof in het totalitaire regime lagen aan het onderwijs ten grondslag. De nationaalsocialistische opvoeding leidde zijns inziens tot niets anders dan ‘misdaadige soldatenkweekerij’.³⁹ Hij schreef: ‘Zij [de nationaalsocialistische opvoeding] moet de jeugd kneden tot volgelingen van het stelsel. Zij moet aan de raszuivering medewerken, door uitstooting der niet-raszuivere elementen op de jeugd toe te passen. Zij moet helpen aan de voorbereiding tot den oorlog. In haar organisatie moet zij het autoritaire principe doorvoeren.’⁴⁰

Na de onderwijsscheiding in 1941 vonden diverse joodse nijverheidsleerlingen een nieuw onderkomen bij de A.B. Davidsschool en de E.J. van Detschool. Vanwege een schaarste aan gebouwen, personeel en materiaal kon echter slechts een klein deel van deze leerlingen die van de andere ambachtsscholen kwamen op deze scholen terecht. Daarnaast waren de A.B. Davidsschool en de E.J. van Detschool particuliere scholen met een onafhankelijk schoolbestuur. De plaatsing van leerlingen op deze scholen kon daarom niet door de C.C.J.O. besloten worden, zij kon er slechts bij bemiddelen.⁴¹ Gedurende het schooljaar 1941-1942 liepen er nog veel leerlingen rond zonder onderwijs. Een aantal van hen ging helpen in bedrijven waar ze hun vak verder konden leren. Soms werd er een combinatie gemaakt van theoretisch en praktisch leren. Ongeveer 35 leerlingen van de Amsterdamse Grafische School kregen bijvoorbeeld theorieles op de A.B. Davidsschool, maar deden praktijkervaring op bij joodse drukkerijen in Amsterdam.⁴² In plaatsen waar behoefte was aan nijverheidsonderwijs, maar geen school aanwezig was, konden gemeenten noodzakelijkheidsverklaringen uitspreken. In die gevallen werd er op normale joodse scholen nijverheidsonderwijs toegevoegd.⁴³ Daarnaast werden er speciale cursussen gegeven of nieuwe scholen geopend, zoals de M.B. Nijkerkschool. Deze school, vernoemd naar de in maart 1941 overleden voorzitter van het bestuur van lagere nijverheidsscholen, was op 17 december 1941 geopend en was een initiatief van de Joodsche Centrale voor Beroepsopleiding (J.C.B.).⁴⁴ De J.C.B. was een overkoepelende organisatie die zich bezighield met omscholen en opleiden van de joodse bevolking in Nederland, voornamelijk met het oog op emigratie naar Palestina. Ze was in juni 1940 opgericht en richtte zich

hoofdzakelijk op de jeugd, maar zette zich ook in voor volwassenen die door de anti-joodse maatregelen uit hun beroepenveld waren verdreven.⁴⁵ De losse cursussen die de J.C.B. voordien aanbood werden samengebracht in de M.B. Nijkerkschool, die onder leiding stond van de architect Abraham Elzas. Er werd lesgegeven in meubelmaken, stofferen, behangen, metaalbewerking, elektrotechniek, houtbewerking en huis- en decoratieschilderen. De M.B. Nijkerkschool beschikte ook over een psychotechnisch bureau, waar bepaald kon worden welk beroep en wat voor een opleiding er bij iemand paste. Andere joodse instellingen mochten ook van dit bureau gebruik maken.⁴⁶

Speciaal voor het kunstnijverheidsonderwijs werd met medewerking van de Joodsche Raad, maar los van de C.C.J.O, de Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer' opgericht. De Joodsche Raad had vóór de oprichting van de school geprobeerd leerlingen, die in aanmerking kwamen voor dit type onderwijs, zoveel mogelijk te plaatsen bij de al bestaande opleidingsinstellingen.⁴⁷ Toen bleek dat er desondanks nog behoefte was aan kunstnijverheidsonderwijs kregen de initiators toestemming de Van Leerschool te stichten.

Eindnoten

---

¹ 'Voor joodsche leerlingen slechts onderwijs door joodsche leerkrachten', in *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad*, 29 augustus 1941, p. 3.

² De grootscheepse reorganisatie werd in juni 1942 opgetekend door Jacques Aa, een medewerker van de Commissie Onderwijs van de Joodsche Raad voor Amsterdam. Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op dit verslag getiteld 'De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen, Aug '41- Mei '42'. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

³ De Jong 1974, deel 5, pp. 553-554. De Duitse overheid wilde alle joodse kinderen op 1 september 1941 landelijk uit het onderwijs verwijderen en in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, de steden waar de meeste joden woonden, moesten de joodse scholen op 1 september 1941 hun deuren openen. In de rest van het land werd 1 oktober de streefdatum voor het openen van joodse scholen. Uiteindelijk werd de verwijdering van joodse leerlingen uit het onderwijs in Amsterdam uitgesteld tot 1 oktober.

⁴ Circulaire betreffende de vaststelling van het aantal leerlingen van Joodschen bloede, afkomstig van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 's-Gravenhage, 16 augustus 1941. Opgenomen in Caransa 1990, pp. 26-27.

⁵ Circulaire van de Gemeente Amsterdam, Amsterdam 18 augustus 1941. Opgenomen in het verslag van J. Aa, p. 73. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

⁶ Deze regeling gold in Amsterdam. De interpretatie van de wijziging verschilde: in Arnhem bijvoorbeeld bleven alle halfjoodse kinderen op hun oude school. Echter in Deventer moesten alle halfjoodse kinderen naar een joodse school, ook als het gezin geen lid was van een joods-kerkelijke gemeente en de kinderen geen joods-religieuze opvoeding genoten. Verslag van J. Aa, p. 13. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

⁷ Hondius 2001, p. 30.

⁸ Brief van gemeentesecretaris van Amsterdam Franken aan de joodse scholen op 15 april 1941, opgenomen in Hondius 2001, p. 30.

⁹ Hondius 2001, p. 31.

¹⁰ Bij een telling van 29 juli 1941 waren in Amsterdam de volgende aantallen joodse leerlingen per onderwijssoort geteld: 4833 leerlingen op lagere scholen en 786 leerlingen op hbs'en, lycea en gymnasia. In oktober 1941 werden daar nog 490 niet eerder geïnventariseerde joodse leerlingen bij nijverheidsscholen aan toegevoegd. Hondius 2001, p. 37.

¹¹ Verslag van J. Aa, p. 13. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

¹² De Jong 1974, deel 5, p. 554.

¹³ Pater 1969, pp. 77-78.

¹⁴ Verslag van J. Aa, p. 15. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5. Jacques Aa schrijft dat de Coördinatie-Commissie in de zomer van 1940, betrekkelijk snel na de bezetting, is opgericht. Loe de Jong schrijft dat deze commissie in december 1940 tot stand kwam. De Jong 1974, deel 5, p. 510.

¹⁵ De Jong 1974, deel 5, p. 556.

¹⁶ Verslag van J. Aa, p. 10. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

¹⁷ 'De Coördinatie-Commissie. Behartiging der gemeenschappelijke belangen van de Joden', in *Het Joodsche Weekblad*, 16 mei 1941, p.3.

¹⁸ Na de ontheffing van joodse leerkrachten in november 1940 werd er al gesproken over het oprichten van joodse scholen, zodat de werkloze leerkrachten weer aan de slag konden. 'Omzetting van openbare school voor voorbereidend en voor gewoon lager onderwijs in "Joodsche scholen"', in *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad*, 23 december 1940, p. 3.

¹⁹ Verslag van J. Aa, p. 20. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

²⁰ Verslag van J. Aa, pp. 18-19. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

²¹ Het rapport werd eind januari of eind februari aan de Coördinatie-Commissie overgedragen. Jacques Aa, die hierover schrijft in zijn verslag, heeft het op pagina 16 over januari en op pagina 25 over februari. Verslag van J. Aa, pp. 16-25. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

²² Verslag van J. Aa, p. 28. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

²³ Verslag van J. Aa, pp. 30-31. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

²⁴ Presser 1965, deel 2, p. 492.

²⁵ Verslag van J. Aa, pp. 32-33. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.

-
- ²⁶ Circulaire 'Mededeelingen van den Joodschen Raad voor Amsterdam' 18 februari 1942. NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam, geen inv.nr. (recente aanwinst).
- ²⁷ Deze brief stuurde de C.C.J.O. samen met de Joodsche Centrale voor Beroepsopleiding (J.C.B.), een organisatie waar later in dit hoofdstuk verder op in wordt gegaan.
- ²⁸ Deze mogelijkheid tot het indienen van dispensatieaanvraag was voornamelijk bedoeld voor de kleine plaatsen, waar geen nijverheidsonderwijs beschikbaar was.
- ²⁹ Verslag van J. Aa, pp. 56-60. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.
- ³⁰ Circulaire 'Mededeelingen van den Joodschen Raad voor Amsterdam' 18 februari 1942. NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam, geen inv.nr. (recente aanwinst). In Den Haag en Rotterdam zaten respectievelijk 130 en 100 leerlingen op nijverheidsscholen. Buiten de drie grote steden waren er 400 leerlingen die nijverheidsonderwijs volgden.
- ³¹ 'Nijverheidsschool 'A.B. Davids', in *Algemeen Handelsblad*, 30 januari 1929, p. 3.
- ³² Presser 1965, deel 2, p. 499.
- ³³ 'Vakopleiding voor Joodsche jongens en meisjes. De uitbreiding der A.B. Davids-school,' in *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 29 mei 1931, p. 12.
- ³⁴ 'Een nieuwe nijverheidsschool. E.J. van Det-school', in *Het Vaderland. Staat-en letterkundig nieuwsblad*, 5 maart 1933, p. 3.
- ³⁵ 'Het nijverheidsonderwijs. De vereeniging in Amsterdam buurt R,' in *Algemeen Handelsblad*, 21 april 1941, p. 9.
- ³⁶ Biografie van Eldert Johannes van Det via de website van het Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/det.html> (3 juni 2012).
- ³⁷ 'School en huishouding. Tekort aan Nederlandsche krachten. Taak der nijverheidsscholen,' *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1933, p. 9.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Citaat overgenomen uit de biografie van Eldert Johannes van Det.
- ⁴⁰ Van Det 1933, p. 14. Dit citaat werd eerder gepubliceerd in De Bodt en Kapelle 2003, p. 190.
- ⁴¹ Circulaire 'Mededeelingen van den Joodschen Raad voor Amsterdam' 18 februari 1942. NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam, geen inv.nr. (recente aanwinst).
- ⁴² Verslag van J. Aa, p. 59. NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H., inv. nr. 5.
- ⁴³ Circulaire 'Mededeelingen van den Joodschen Raad voor Amsterdam' 18 februari 1942. NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam, geen inv.nr. (recente aanwinst). Dit gebeurde in Den Haag en Rotterdam.
- ⁴⁴ 'M.B. Nijkerk-school geopend,' in *Het Joodsche Weekblad*, 26 december 1941, p. 4.
- ⁴⁵ 'Communique', in *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 21 juni 1940, p. 8. Vanaf begin 1942 was de J.C.B. geen zelfstandige organisatie meer, maar was het een onderdeel geworden van de Joodsche Raad.
- ⁴⁶ 'Beroepsopleiding voor jongeren,' in *Het Joodsche Weekblad*, 21 mei 1942, p. 1.
- ⁴⁷ Circulaire 'Mededeelingen van den Joodschen Raad voor Amsterdam' 18 februari 1942. NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam, geen inv.nr. (recente aanwinst).

HOOFDSTUK 3: De Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer'

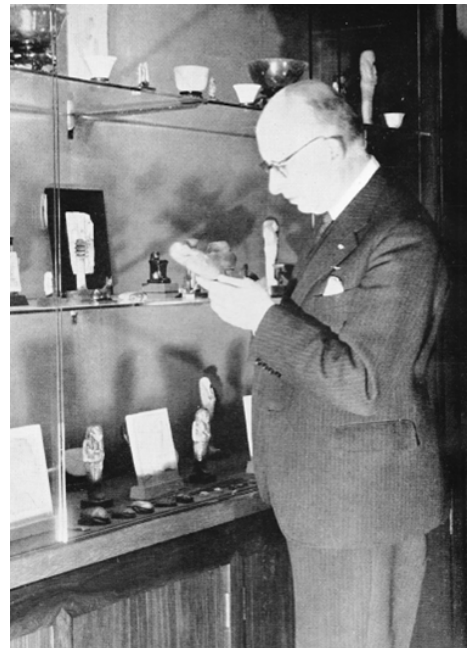
In dezelfde periode dat de scheiding in het onderwijs werd doorgevoerd, begonnen de besprekingen voor een op te richten kunstnijverheidsschool. Op 15 september 1941 schreef de beeldhouwer Jaap Kaas (1898-1972) in zijn zakagenda dat de heer Van Leer langskwam om te praten over een nieuwe school.¹

De oprichting

Willem Alexander van Leer (1884-1941) was de directeur van de N.V. L. van Leer en Co's Steendrukkerijen en Clichéfabrieken in Amsterdam, een bedrijf dat in de negentiende eeuw door zijn oom was opgericht en zowel voor de Nederlandse als de buitenlandse markt werkte (afbeelding 3).² Als vijftienjarige jongen was hij als fabrieksmedewerker in het bedrijf gekomen en na de dood van zijn vader in 1903 nam hij diens plek als mededirecteur in.³ Van Leer was ook de penningmeester van de Grafische School en de voorzitter van het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs (I.v.K.N.O.), beide in Amsterdam. Hij had diverse kunsthistorische publicaties op zijn naam staan en was lid van de gemeentelijke welstandscommissie.⁴ Van Leer stond bekend als een groot kunstliefhebber en -beschermer.

Na het uitbreken van de oorlog verloor Van Leer, als jood, de leiding over zijn eigen fabriek, iets wat hij moeilijk kon verdragen.⁵ Toen de joodse leerlingen uit de algemene onderwijsinstellingen verwijderd moesten worden, vatte hij het plan op een kunstnijverheidsschool voor joodse leerlingen op te richten. Van Leer kon niet toezien dat talentvolle joodse jongeren geen kans meer kregen om zichzelf verder te ontplooien. Hij benaderde diverse joodse kunstenaars om mee te werken aan de oprichting van de school, waaronder Jaap Kaas. Deze schreef in zijn zakagenda dat hij in de dagen na Van Leers bezoek

op 15 september meerdere keren met Van Leer en andere personen afspraak. Op één van die besprekingen op 25 september om 4 uur 's middags, is Van Leer echter plotseling overleden.⁶ Tijdens deze vergadering werd Van Leer niet goed, maar zowel hijzelf als de geraadpleegde dokter zag er geen ernst in. Maar kort daarna, terwijl de plannen voor de school verder uitgewerkt werden, stierf Van Leer plotseling.⁷ Zijn onverwachte dood moet veel impact hebben gehad op de aanwezigen, maar ook op de verdere verrichtingen voor de oprichting van de school: de onderhandelingen waren immers nog maar net gestart. Maar na de begrafenis van Van Leer op 29 september hervatten de betrokkenen hun werkzaamheden en werden de plannen voor een kunstnijverheidsschool alsnog in een snel tempo uitgewerkt. De weduwe van Van Leer, mevrouw Bertha van Leer-de Jongh, werd nu van de oprichting op de hoogte gehouden.

Afbeelding 3: W.A. van Leer (1884-1941)

Vanaf het moment dat Kaas betrokken werd bij de plannen van Van Leer, ging hij aan de slag. Hij stond volgens Teeuwisse in het begin echter sceptisch tegenover de oprichting van joodse scholen. Kaas was van mening dat de joodse gemeenschap meewerkte aan haar eigen maatschappelijke isolatie die de nieuwe machthebber in Nederland voor ogen had. Hij liet zich uiteindelijk overhalen door meerdere joodse leerlingen die Kaas kenden van het I.v.K.N.O. en die erg op hem gesteld waren.⁸ In zijn zakagenda hield hij nauwkeurig bij met wie hij contact had. Op 17 september belde hij Rosa 'Ro' Swalef op, de vrouw die uiteindelijk de secretaresse zou worden op de Van Leerschool. Waarschijnlijk is zij op dat moment ingelicht over de plannen voor de kunstnijverheidsschool. In een later stadium hielp zij mee met diverse klussen, zoals de administratie. Veel contact had Kaas met de grafica en medeoprichtster Fré Cohen. Voor het uitbreken van de oorlog had de drukkerij van Van Leer frequent ontwerpen van Cohen gedrukt.⁹ Kaas en Cohen belden regelmatig, zochten elkaar op en gingen samen op pad voor besprekingen. Hetzelfde gold voor de architect Hein Salomonson. Samen met Kaas en Cohen ging ook hij uiteindelijk les geven op de Van Leerschool.¹⁰ Kaas heeft volgens zijn agenda ook veel contact met ene Spier. Dit kan de illustrator en leerkracht Jo Spier zijn, maar het kan ook gaan om zijn broer, de notaris Eduard Spier. Volgens een artikel in *Het Joodsche Weekblad* bevorderde Eduard Spier 'met raad en daad' de oprichting van de school.¹¹ Het was ook bij deze

notaris dat de oprichtingsakte van de school uiteindelijk werd gepasseerd.¹² Het is goed mogelijk dat zowel Jo als Eduard Spier bij de oprichting betrokken waren. Een brief van de weduwe Van Leer aan Kaas doet vermoeden dat het Jo Spier was die met het idee kwam de kunstnijverheidsschool naar W.A. van Leer te vernoemen: ‘Mijn kinders en ik zijn zeer ontroerd door de hulde, die men onze lieve Doode wil schenken door de cursus naar hem te vernoemen. Maar ook Jo Spier moet dan hiernaast genoemd worden, van wie het plan is uitgegaan.’¹³ Welke Spier Kaas bedoelde in zijn zakagenda, blijft echter onduidelijk.

Een opvallende niet-joodse betrokkene was Mart Stam, de toenmalige directeur van het I.v.K.N.O. Ook Stam moet vanaf het begin, mogelijk nog voordat bovengenoemde kunstenaars werden benaderd, van Van Leers plannen hebben geweten. Beide mannen gaven tot het ontslag van Van Leer in november 1940 leiding aan het Instituut. Stam had veel van zijn leerkrachten vanwege hun joodse achtergrond van het Instituut zien vertrekken en zou op korte termijn ook afscheid moeten nemen van zijn joodse leerlingen. Van Leer, Stam en Kaas vergaderden voor het overlijden van Van Leer diverse malen, maar ook na die periode was er veel contact tussen Kaas en Stam. Wat er daarbij werd besproken of geregeld heeft Kaas niet in zijn agenda genoteerd. Het ligt voor de hand dat Stam Kaas voorzag van onderwijstechnisch advies, aangezien de uiteindelijke Van Leerschool op dat vlak veel weg had van het I.v.K.N.O.¹⁴ Kaas schreef in diezelfde periode het onderwijsreglement en maakte het lesrooster.¹⁵ In een later stadium verleende Stam zijn medewerking door gipsmodellen van het I.v.K.N.O. aan de Van Leerschool uit te lenen, terwijl hulp aan joodse instanties door de Duitse overheid verboden was.¹⁶ Het Rijksmuseum leende ook gipsen uit aan de school.¹⁷ Ook andere instanties waren bereid materiaal beschikbaar te stellen, zoals papierhandel Proost & Brandt, Lettergieterij Tetterode en Keramische Industrie Goedewagen. Het bedrijf van leerkracht Sal Asscher, Woninginrichting Asscher & Co, voorzag de school van rollen tekenpapier, potloden, gummetjes, waterverf, penselen en zelfs punaises.¹⁸ Maar de meest bijzondere hulpverstrekker was Artis. Dankzij de goede band die Kaas in de decennia voor de oorlog met de dierentuin had opgebouwd, stelde men belangeloos verschillende dieren als model ter beschikking.¹⁹ In zijn zakagenda van 1941 schreef Kaas geregeld over zijn contacten met dr. Sunier, directeur van Artis, en Boudewijn Bollee, de hoofddoppasser van het reptielenhuis.²⁰ Vermoedelijk maakten zij toen afspraken over het lenen van dieren en materiaal uit de collectie ten behoeve van de teken- en boetseerlessen. Van het Zoölogisch Museum werden skeletten en opgezette dieren geleend.

Op 25 oktober had Kaas het lesrooster al af, maar was er nog geen locatie voor de school gevonden. Op vrijdag 31 oktober belde Spier hem op met de mededeling dat er ruimte

beschikbaar was in de Hollandsche Schouwburg op de Plantage Middenlaan 24.²¹ Daar, op de tweede verdieping, in een ruimte boven het naastgelegen café Eik en Linde, zouden lokalen ingericht kunnen worden.²² Deze ruimte was niet groot: het was een soort kamer en suite.²³ Toch zag men dit als een geschikte, tijdelijke ruimte voor de school. De volgende dag vond er al een vergadering plaats om de mogelijkheden in de Hollandsche Schouwburg te bespreken.²⁴ Van beide kanten werd er positief gereageerd op de vestiging van de school in de schouwburg en zo was de locatie voor de Van Leerschool, voor de eerste maanden althans, bepaald. Daarmee was de Hollandsche Schouwburg, waar ook het Joodsch Symphonie Orkest tot stand kwam en optredens werden gegeven door grote joodse artiesten, een driedelig centrum van toneel, muziek en kunstnijverheidskunst geworden.²⁵

Bestuur en directeur

De school kreeg een bestuur, waar Van Leer zeer waarschijnlijk zelf zitting in had moeten nemen. De voorzitter was mr. dr. H. Frijda en de secretaris mr. dr. F.M. Cohen. Het gaat hier vermoedelijk om de hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek Herman Frijda en advocaat en procureur Frederik Maurits Cohen.²⁶ De penningmeester was M.B.B. 'Bob' Nijkerk, zakenman en collectioneur van geïllustreerde boeken en ander grafisch werk. Andere bestuursleden waren de weduwe Bertha van Leer-de Jongh en Abraham Elzas, de directeur van de M.B. Nijkerkschool.²⁷ Namens de Joodsche Raad nam L. Hirschel zitting in het bestuur.²⁸ De school was weliswaar een particuliere instelling, bekostigd uit het vermogen van de familie Van Leer, maar stond net als alle andere joodse scholen wel onder auspiciën van de Joodsche Raad. Kaas werd behalve docent beeldhouwen en handtekenen ook de directeur van de school, hoewel hij die laatste functie niet had geëmbieerd. Kaas bleek met zijn kennis van en jarenlange ervaring in het onderwijs uitermate geschikt voor het directeurschap. Hij kon volgens zijn goede vriend Siegfried van Praag goed opschieten met jonge mensen, op een amicale manier.²⁹ Tegelijkertijd kon hij ook streng zijn. Kaas verlangde van zijn leerlingen dat zij zich, net als hij, serieus zouden inzetten voor de kunsten. Conflicten loste hij op een diplomatieke manier op en in bange tijden wist hij door kalm te handelen of met een indringende toespraak de rust te behouden.³⁰

Tussen het bestuur en de directeur boterde het niet altijd. Met name met de penningmeester van het bestuur, de heer Nijkerk, had Kaas het regelmatig aan de stok. De spanningen tussen de twee mannen liepen dermate hoog op dat Kaas op 12 december 1941 zijn ontslag als directeur indiende. In zijn ontslagbrief die Kaas richtte aan de secretaris van het bestuur, de heer F.M. Cohen, schreef hij: '[...] Nu echter de school bestaat, ondanks de vele tegenwerkingen, meen ik mijn plicht vervuld te hebben. Ik heb mijn werkzaamheden, die mij dienstig leken tot het totstandkomen van onze school gaarne vervuld, en zou, indien zulks

nodig ware, dit ook in de toekomst blijven doen. Aangezien echter in verschillende gesprekken met den Penningmeester is gebleken, dat hij het met mijn beleid volstrekt oneens was, lijkt het mij, dat ik mijn taak als geëindigd moet beschouwen. Ik verlang geen complimenten voor mijn werk, maar verwacht ook geen, mijns inziens, ongepaste verwijten.³¹ Kaas gaf aan wel leraar te willen blijven op de Van Leerschool, tenzij het bestuur wilde dat de functies van leraar en directeur verenigd bleven. In dat geval, of als zijn aanwezigheid niet meer op prijs werd gesteld, bedankte Kaas ook als leraar. Het conflict werd kennelijk uitgepraat, want Kaas bleef tot de sluiting van de school in juni 1943 de directeur. In maart 1943 ontving Kaas zelfs nog een brief van penningmeester Nijkerk, vanuit het Joodsch Tehuis in Barneveld, waarin hij erkende dat de meningsverschillen tussen beide heren tijdens hun samenwerking in de meeste gevallen te wijten waren aan hem: 'Ziet, beste Heer Kaas, wij hebben wel eens de degens gekruist tijdens onze samenwerking. En menschelijk, u weet de misverstanden natuurlijk aan mij, evenals ik ze even zo begrijpelijk aan u weet. Hier, in onze erg op elkaar levende gemeenschap, komen alle eigenschappen der bewoners sterk geprononceerd naar voren, de goeden zoowel als de slechten. En nu heb ik onder meer als mijner (vele) slechte eigenschappen ontdekt, dat ik inderdaad wel wat ál te heftig ben. [...]. Ergo: ik ben nú ten volle overtuigd dat bij onze gelukkig kleine meningsverschillen de fout laat ons zeggen voor 75% bij mij en slechts 25% bij U lag. Belangrijk is dit niet, daar ik weet dat u heusch niet rancuneus is toch schrijf ik U dit daar ik er veel prijs op zou stellen U na de oorlog tot mijn beste vrienden te mogen rekenen.'³²

Leerkrachten en leerlingen

In korte tijd werd een lerarenkorps geformeerd dat bestond uit schilders, beeldhouwers, grafici, keramisten, kunsthistorici, architecten en ook een aantal doktoren. De kern van het leraren- en leerlingenbestand werd gevormd vanuit verschillende netwerken die voor en tijdens de oorlog waren ontstaan. De meeste personen kenden elkaar van het I.v.K.N.O., waar zij tot hun verwijdering les hadden gegeven of gekregen. Maar een aantal personen kende elkaar ook uit niet-schoolse netwerken, zoals de Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (V.A.N.K.), een organisatie die opkwam voor de belangen van ontwerpers en beoefenaars van kunstnijverheid. Medeoprichters Fré Cohen en Hein Salomonson waren bijvoorbeeld lid geweest van de V.A.N.K. Cohen was in de jaren voor de oorlog ook actief bij de Arbeiders Jeugd Centrale (A.J.C.), de jeugdorganisatie van de SDAP. Ook daar had zij een aantal personen leren kennen die later leerkracht of leerling werden. Cohen had jarenlang het drukwerk voor de A.J.C. ontworpen.³³

Het is opvallend dat de kern van het lerarenbestand gebaseerd is op Kaas' kennissenkring. Dit doet vermoeden dat hij zich het meest actief heeft ingezet om een

gevarieerd lerarenkorps bij elkaar te krijgen. Een aantal van hen was een voormalige collega van Kaas of kende hij uit Artis, zoals Engelen Reitsma-Valença. Anderen waren vrienden van Kaas en zijn vrouw, onder wie de verloofden Leon Kinsbergen en Ro Swalef en het echtpaar Annie en David Wiesebron. Kaas hield een schrift bij met de namen, adressen en bevoegdheden van leerkrachten.³⁴ Ook vermeldde hij welk vak of welke vakken deze leerkrachten voor hun rekening namen. In totaal worden er in het schrift 52 personen genoemd.³⁵ De eerste personen in de lijst zijn Kaas zelf, Hein Salomonson en Fré Cohen. Achter hun vakken staat, net als bij veel andere leerkrachten, een datum geschreven die vermoedelijk duidt op de indiensttreding of het moment waarop de desbetreffende persoon dat vak ging doceren.³⁶ Bij Kaas, Salomonson en Cohen staat de datum 1 november 1941 vermeld. Toen Kaas met de lerarenlijst begon moet de streefdatum voor de opening van de school 1 november zijn geweest, maar die datum werd niet gehaald. Na deze drie namen volgen die van Engelen Reitsma-Valença, Annie Wiesebron-Spier en haar man David Wiesebron, gevolgd door Ro Harrison-Keezer en Jos. B. Citroen. Dan staat de naam van de kunsthistoricus Hans Jaffé vermeld, maar zonder verdere persoons- of adresgegevens. Jaffé gaf sinds 1938 tot zijn ontslag in november 1940 les op de Nieuwe Kunstschool van Paul Citroen en was met zijn kennis en onderwijservaring dus een geschikte kandidaat.³⁷ Voor zover is na te gaan is Jaffé echter op geen enkele manier betrokken geweest bij de Van Leerschool. Het is mogelijk dat Kaas zijn naam noteerde als potentiële leerkracht. Wellicht heeft hij Jaffé wel gevraagd om les te komen geven, maar is het hier uiteindelijk niet van gekomen. Ook bij andere namen in het schrift van Kaas is het soms lastig na te gaan of zij daadwerkelijk lesgegeven hebben op de Van Leerschool of in welke periode zij op de school aanwezig waren. Zo staat bij de naam van Jo Spier de datum 1 maart 1942 geschreven. Dit, en het feit dat hij pas als zestiende persoon in het schrift voorkomt, doet vermoeden dat Spier pas vanaf maart 1942 les gaf. Oud-leerkracht Schatz kan zich echter herinneren dat Spier er vanaf het begin bij was. Ondanks dergelijke onduidelijkheden geeft het schrift toch een goed beeld van de grote hoeveelheid werklozen, het netwerk waaruit het lerarenkorps werd gevormd en het mogelijke vakkenpakket van de Van Leerschool.

De leerlingen waar de school voor werd opgericht waren tussen de vijftien en twintig jaar oud en afkomstig van de rijksnormaalschool, het lyceum, het gymnasium en de ULO.³⁸ Net als bij de leerkrachten was een groot gedeelte van de leerlingen afkomstig van het I.v.K.N.O. Een aantal van hen had Kaas aangespoord zich in te zetten voor een joodse kunstnijverheidsschool.³⁹

Een aantal leerkrachten en leerlingen was van Duitse afkomst. Zij waren uit hun land gevlucht nadat het nationaalsocialisme in 1933 aan de macht kwam. Één van de leerkrachten die

in het schrift van Jaap Kaas voorkomt was de gevierde reclameontwerper Stefan Schlesinger. De kunsthistoricus en psychoanalist Werner Münsterberger wordt ook genoemd. Van beide is niet zeker of zij daadwerkelijk les hebben gegeven. Een Duitse leerkracht van wie wel met zekerheid is te zeggen dat hij les gaf, was illustrator Léon Kratzenstein. Oud-leerling Ralph Prins kan zich Kratzenstein nog goed voor de geest halen: ‘Het was een serieuze, heel bijzondere man.’ Teeuwisse schrijft dat Kratzenstein als leraar met zijn autoritaire optreden geen orde kon houden en hoe de leerlingen hem voor de gek hielden. Ook leraar handenarbeid Walter Hecht had in de jaren dertig Duitsland verlaten en was samen met zijn dochter Ursula ‘Ulla’ Hecht op de Van Leerschool terechtgekomen, hij als leraar, zij als leerling. Ook de Duitse Ruth Asch, de dochter van een voormalige Duitse burgemeester, kwam als leerling op de school, evenals Marlies Friedheim en Stefanie ‘Steffie’ Neuburger. Op de Van Leerschool was ook een aantal jongens uit het voormalige werkdorp Nieuwe Sluis in de Wieringermeer. In dit agrarische werkdorp, geopend in 1934, woonden gevluchte Duits-joodse jonge mannen en vrouwen die zich op deze plek voorbereidden op een toekomst in Palestina of de Verenigde Staten. In maart 1941 werd dit werkdorp door de bezetter gesloten, waarbij een deel van de bewoners naar Amsterdam werd gestuurd. Schatz herinnert zich de jongens uit de Wieringermeer als intelligente en zeer getalenteerde jongens.⁴⁰

Schoolgeld, salaris en de Sperr

Het maximale schoolgeld voor de Van Leerschool was, net als bij andere joodse scholen, vastgesteld op 150 gulden per jaar.⁴¹ Als dit bedrag door de ouders van de schoolgaande kinderen niet op te brengen was, dan hoefde men niet te betalen. Het salaris van de leerkrachten was maximaal 250 gulden per maand. De meeste leerkrachten kwamen daar echter niet voor in aanmerking, omdat zij nog wachtgeld ontvingen van hun voormalige werkgevers.⁴²

Als leerkracht of leerling kwam men in aanmerking voor een *Sperr*. Dit was een voorlopige vrijstelling voor tewerkstelling in Duitsland, of eigenlijk: een voorlopig vrijstelling voor deportatie. ‘*Gesperrden*’ hadden werk, volgden een opleiding of vervulden een belangrijke functie ten behoeve van de gemeenschap, waardoor hun namen niet snel op de deportatielijsten verschenen.⁴³ Door de extra tijd die men door de *Sperr* kreeg, kon men langer op zoek gaan naar een vluchtweg of een onderduikadres. Één van de personen die van de extra tijd gebruik heeft gemaakt, was docente edelsmeden Jenny Gans-Premsele. Samen met haar man vluchtte ze in juli 1942 naar Zwitserland. Eenmaal daar aangekomen zouden ze proberen de weg vrij te banen voor hun familieleden, waaronder Jenny’s zusje Doortje Premsele, die leerling was op de Van Leerschool. Jenny en haar man wisten de Zwitserse grens te bereiken,

maar voor de rest van de familie bleek het onmogelijk. Veel van hen, waaronder Doortje, overleefden de oorlog niet.⁴⁴

Kaas probeerde zoveel mogelijk mensen aan de Van Leerschool te verbinden.⁴⁵ Hoe meer leerlingen er op de school aangenomen werden, hoe meer leerkrachten er nodig waren. Bij het aannemen van nieuwe leerkrachten was het belangrijk dat zij iets toevoegden aan het lespakket van de school. Een zoveelste leraar beeldhouwen of architectuur werd door de Joodsche Raad niet altijd geaccepteerd. Maar met een leerkracht mythologie of kostuumgeschiedenis werd het onderwijs op de school gevarieerder en was de kans groter dat een aanstelling werd goedgekeurd.⁴⁶ De vrijstellingen hadden altijd de toevoeging ‘bis auf weiteres’, tot nader order. Op 19 januari 1943 had Reichskommissar Seyss-Inquart bepaald dat de vrijstellingen uiterlijk 30 juni 1943 moesten aflopen.⁴⁷

Advertenties en artikelen in Het Joodsche Weekblad

De kern van het lerarenkorps ontstond zoals gezegd grotendeels uit het netwerk van de oprichters. Voor de nog vacante plaatsen werden leerkrachten gezocht via een advertentie in

Het Joodsche Weekblad. Op 21 november 1941, de school was toen al geopend, werd er een oproep geplaatst voor leraren binnenhuisarchitectuur, reclame en grafiek, modetekening, handtekenen, fotograferen, textiel ontwerpen, etaleren, letterschrijven, Duits, Frans en kunstgeschiedenis (afbeelding 4). In

Afbeelding 2: Oproep voor leerkrachten in *Het Joodsche Weekblad*, 21 november 1941

april en november 1942 verscheen een drietal advertenties in het weekblad waarin een oproep werd gedaan voor de aanmelding van een beperkt aantal leerlingen voor verschillende vakken. In november werd ook geadverteerd voor zondagochtendcursussen. Geïnteresseerden konden zich tijdens speciale spreekuren melden bij directeur Kaas. In *Het Joodsche Weekblad* verschenen ook twee artikelen over de Van Leerschool. Het eerste artikel, ‘De Joodsche Kunstnijverheidsschool. Hoe zij ontstond en hoe er gewerkt wordt’, werd op 26 december 1941 geplaatst. Auteur Herman Minkenhof beschreef uitvoerig de oprichting van de school en wat er van de leerlingen verwacht werd. De doelstelling van de school werd door Hein Salomonson als volgt verwoord: ‘Kunstnijverheid is vaak een verkeerd begrepen begrip. Hier moeten mensen worden opgeleid tot bruikbare raadgevers van de industrie. Dus ontwerpers van glas,

serviezen, zilver, kalenders en andere grafische onderwerpen, binnenhuis- en “gewone” architectuur. [...] De leerlingen hier moeten belangstelling hebben voor techniek. We willen vooral geen mensen hebben, die het niet verder zullen brengen dan de 3^e klas schilderijen en beeldhouwwerken. [...] Iedere leerling wordt naar zijn eigen geaardheid behandeld; dat kan ook straks gebeuren als er meer leerlingen komen, want dan komen er meer leerkrachten.’⁴⁸ Op 10 juli 1942 verscheen er weer een informatief artikel over de school. Beide artikelen hadden als doel de school bekend te maken bij de joodse gemeenschap om zo meer leerlingen te krijgen. Het eerste artikel werd een aantal weken na de opening van de Van Leerschool geplaatst. Met het tweede artikel werd de school bekend gemaakt bij joden die wegens verplichte evacuaties naar Amsterdam nieuw waren in de hoofdstad: ‘En mochten er jongelui van buiten naar Amsterdam komen, dan weten de ouders, dat hier hun kinderen met aanleg in deze richting in veilige handen zijn. Plaats is er nog wel, al heeft men over den toeloop heelemaal niet te klagen.’⁴⁹ Geïnteresseerden hadden op het moment van het verschijnen van dit artikel nog de mogelijkheid zich aan te melden vóór de aanvang van het nieuwe schooljaar op 17 augustus 1942.

Geen strakke kunstvisie

Hoewel de artikelen in *Het Joodsche Weekblad* deden vermoeden dat de Van Leerschool alleen jongeren met kunstzinnige aanleg zocht, bleek de toelating in realiteit helemaal niet zo streng. Er werd volgens Schatz niet geballoteerd, zoals dat bij andere kunstnijverheidsscholen gebruikelijk is. Ook jongeren die naar de school wilden om de veiligheid en niet om het onderwijs werden toegelaten. Schatz meent dat Marlies Friedheim een dergelijke leerlinge was. Leon Kinsbergen zou volgens Schatz ook geen talent hebben gehad, maar was per ongeluk in de kunstwereld terecht gekomen.⁵⁰ Oud-leerling Ralph Prins kan zich echter nog wel herinneren dat hij werk moest tonen voordat hij op de Van Leerschool werd toegelaten. De destijds vijftienjarige Prins, die voorheen op het Joods Lyceum zat maar altijd creatief bezig was, werd door anderen aangespoord om eens bij de Van Leerschool te gaan informeren. Hij ging bij directeur Kaas op gesprek en die vroeg hem werk te laten zien. Aan de hand van dat werk bepaalde Kaas volgens Prins dat hij op de school kon komen en direct een jaar mocht overslaan. De tijd op de Van Leerschool was voor Prins erg inspirerend, want het stikte er naar eigen zeggen van de onderwijsmogelijkheden. Hij leerde er ook voor het eerst tekenen naar naaktmodel, een spannende ervaring. Nog niet eerder had Prins een naakte vrouw gezien. ‘Ik ben toen helemaal achteraan gaan zitten.’⁵¹

Volgens Schatz was er veel vrijblijvendheid op de school en ook Prins kan zich herinneren dat hij erg werd vrijgelaten. Er zou ook geen strakke visie op kunstonderwijs zijn

geweest. De leerlingen waren volgens Schatz ook te jong en te onervaren. Er waren wel enkele avant-gardistische kunstenaars, zoals de ontwerper en fotograaf Jan Eduard Kann. Schatz, die zelf niet uit een artistiek milieu kwam, vond dat Kann zulke revolutionaire ideeën had. Net als Hein Salomonson, de moderne architect. Directeur Kaas was zelf echter geen modernist.⁵² Mede door dit gebrek aan een eenduidige kunstvisie, en het feit dat iedere geïnteresseerde op de school werd toegelaten, maakt dat de Van Leerschool nooit een kunstnijverheidsschool in de gewone zin zou worden. Men kon op de Van Leerschool terecht voor een gedegen opleiding, maar het was ook een toevluchtsoord voor joodse leerkrachten en leerlingen.

De opening

Op 10 november 1941 opende de Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer', vernoemd naar de initiatiefnemer en begunstiger die de kunstnijverheid een warm hart had toegedragen, haar deuren.⁵³ De opening was in vlug tempo doorgevoerd: slechts tien dagen eerder was er immers pas een geschikte ruimte voor de school gevonden. Kennelijk was het belangrijker dat de school open ging dan dat alle voorbereidingen voor de opening volledig waren afgerond. Kaas schreef in zijn agenda wat er na de opening nog moest gebeuren. Op de dag van de opening moesten er bijvoorbeeld nog lampen gekocht worden. In de dagen daarna werd er materiaal gekocht bij kantoorboekhandel Lorjé, werd er een advertentie in *Het Joodsche Weekblad* geregeld, zocht Kaas naar modellen en sprak met potentiële leerkrachten.⁵⁴ Voldoende schoolmeubilair volgde ook pas later. Ro Swalef ging in de eerste dagen aan de slag met de administratie en ook Kaas' vrouw, Margot Kaas-Brandon, hielp mee.

Bijna alle dagen in de week was Kaas met de Van Leerschool bezig. Was het niet om materiaal te regelen en mensen te spreken, dan was het wel om de werkster te helpen met het schoonmaken van de lokalen. Ondertussen gaf hij ook les, zowel op de Van Leerschool als op de A.B. Davidsschool. Op de A.B. Davidsschool gaf Kaas vanaf 29 september 1941 les in boetseren aan banketbakkersleerlingen. Toen de Van Leerschool op zijn pad kwam en de werkzaamheden niet meer te combineren waren, vroeg Kaas op 20 december 1941 zijn ontslag bij de A.B. Davidsschool aan.⁵⁵ Hij droeg Leo Schatz voor als zijn vervanger en die kreeg uiteindelijk ook de baan. Het lesgeven aan de banketbakkersleerlingen was voor Schatz niet bijzonder interessant, want de meeste leerlingen hadden geen artistieke aanleg. Wat de lessen leuk maakte, was dat hij elke week een taart mee naar huis kreeg.⁵⁶

Na zijn ontslag bij de A.B. Davidsschool richtte Kaas zich volledig op de nieuwe kunstnijverheidsschool. Hij schreef in zijn agenda dat er bij de opening ongeveer dertig leerlingen aanwezig waren. De weken daarna volgden er meer aanmeldingen.⁵⁷ Mevrouw Van Leer en de andere bestuursleden waren niet bij de opening op 10 november aanwezig, zij kwamen op donderdag 20 november voor het eerst op bezoek. Op latere tijdstippen kwamen er individueel nog andere bestuursleden langs en volgden er vergaderingen (afbeelding 5). Het lessenpakket en de inhoud van de lessen werden in samenspraak met het bestuur bepaald. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een aantekening in Kaas' zakagenda op dinsdag 9 december, toen er een vergadering was over modeltekenen.

Afbeelding 5: vergadering van het bestuur van de Van Leerschool, ca. 1941-1942

Lessenpakket

Na enige weken kwam de school in rustiger vaarwater terecht. Er waren nieuwe docenten van diverse specialismen aangesteld zodat er verschillende afdelingen gevormd konden worden. Allereerst was er de beeldhouwafdeling waar, voor zover bekend, alleen Jaap Kaas deel van uitmaakte. De afdeling architectuur, zowel binnenhuis- als gewone architectuur, werd geleid door Hein Salomonson, Sal Asscher en vader en zoon Jacob en Joël de Casseres. Wellicht heeft Abraham Elzas, architect, bestuurslid en directeur van de M.B. Nijkerkschool, ook lesgegeven. Edelsmeden werd geleid door Jos. B. Citroen, Jenny Gans-Premsele en waarschijnlijk ook de zilversmid Joseph Venetianer. Op de afdeling reclame en grafiek gaven Fré Cohen, Engelen Reitsma-Valença, Léon Kratzenstein en Jo Spier les. Het is goed mogelijk dat de getalenteerde reclametekenaar Stefan Schlesinger, bevriend met Jo Spier, ook een tijd heeft lesgegeven op deze afdeling. Keramiek werd gegeven door Meta Rozelaar, een oud-leerling van de Nieuwe Kunstschool, vermoedelijk bijgestaan door Adela Ritterband en Martin Zerkowsky.⁵⁸ Kunstgeschiedenis kregen de leerlingen van Louis Wijsenbeek en volgens de gegevens in het leerkrachtenschrift van Kaas ook van Annie Zadoks-Josephus Jitta en Arnoldus Noach. Verder werden er onder andere lessen gegeven in modetekenen door Rosa Harrison-Keezer, decoratief tekenen door Annie Wiesebron-Spier, handtekenen door haar man David Wiesebron, schildertechnieken door Maurits van Dantzig en perspectief en beschrijvende meetkunde door

Leo Schatz. De schilderes Marianne Franken komt ook in het schrift van Jaap Kaas voor en zou vermoedelijk schilderlessen hebben gegeven. Er waren ook twee artsen werkzaam op de Van Leerschool, dokter Kater en dokter De Haas, die anatomieles gaven.⁵⁹ Tot slot was er nog een aantal personen in dienst als koerier, conciërge of schoonmaker.⁶⁰ Andere lessen die Teeuwisse in zijn monografie over Jaap Kaas noemt zijn fotografie, leerbewerking en letterschrijven.⁶¹ Deze vakken komen in het schrift niet voor, maar het is zeer waarschijnlijk dat hier wel in gedoceerd werd. Bij leerkracht Jan Eduard Kann bijvoorbeeld stond in het schrift alleen het vak natuurtekenen geschreven, terwijl hij in die tijd ook een uitstekend fotograaf was.

Bij sollicitaties werd er niet te streng geselecteerd. Sommige leerkrachten kwamen rechtstreeks van de kunstacademie en hadden nog geen lesbevoegdheid. Leo Schatz, die zelf eigenlijk nog een leerling was, werd toch aangesteld als docent. Toen de oorlog was uitgebroken wilde Schatz zijn middelbare akte tekenen halen, maar hij kreeg geen vergunning examen te doen. Kaas regelde toch dat Schatz als leerkracht op de Van Leerschool aan de slag kon. Naast perspectief en beschrijvende meetkunde doceerde hij ook in vrij tekenen en tekenen naar naaktmodel. De lessen die hij gaf leerde hij zelf één of twee dagen van tevoren.⁶² Over het vak beschrijvende meetkunde, waarbij perspectief gebaseerd is op een wiskundige verklaring, zei Schatz: 'Ik wist niks van wiskunde [...]. Maar ik was een eigenwijs mannetje en doceerde dat aan een aantal leerlingen, maar dat hield niks in.'⁶³ Ook leerkracht Sal Asscher kwam gemakkelijk aan een baan: de mededeling dat hij enige jaren aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten had gestudeerd was voldoende om hem aan te stellen.⁶⁴

Sommige leerkrachten, zoals Schatz, werkten niet alleen op de Van Leerschool, maar ook op één van de drie andere nijverheidsscholen in Amsterdam. Die samenwerking tussen de nijverheidsscholen ging meestal goed, maar zorgde af en toe ook voor ongeregelheden. In het archief van de Joodsche Raad, afdeling Onderwijs, bevindt zich een notitie waarin staat dat de Van Leerschool een klacht had ingediend betreffende de concurrentie met de andere nijverheidsscholen op het gebied van nieuwe cursussen. Het onderwijsbestuur oordeelde dat concurrentie niet in het belang was van de leerlingen en dat het ongewenst was dat de scholen los van elkaar cursussen stichtten.⁶⁵

Andere locatie: Kloveniersburgwal 15

Het aantal leerlingen aan de Van Leerschool nam snel toe. Hoewel de school in november 1941 begonnen was met dertig leerlingen, verwachtte het bestuur het nieuwe schooljaar van 1942 met ruim zeventig leerlingen aan te vangen.⁶⁶ Zoals gezegd was het Kaas' streven om zo veel mogelijk leerlingen een plek aan te bieden op de Van Leerschool, waardoor er ook meer leerkrachten aangenomen moesten worden om voldoende onderwijs te kunnen faciliteren.⁶⁷

Dit handelen had een positief effect op het moreel van de joodse gemeenschap in Amsterdam: jongeren kregen de kans zich verder te ontwikkelen en de leerkrachten hadden werk in tijden dat werkloos zijn letterlijk levensgevaarlijk was.

De school was inmiddels verhuisd naar een pand waar meer ruimte beschikbaar was. Hoewel de Hollandsche Schouwburg een inspirerende omgeving voor de leerlingen en leerkrachten moet zijn geweest, men kon immers gemakkelijk de repetities van artiesten en musici bijwonen, was de ruimte ongeschikt voor een kunstnijverheidsschool. Er waren twee lokalen, maar in die lokalen werden meerdere lessen tegelijk gegeven. Schatz herinnert zich de ruimte als een soort kamer en suite, met in elke hoek een klasje met een leerkracht en een aantal leerlingen. In een oude dassenfabriek, beschikbaar gesteld door de vader van één van de leerlingen, kon de Van Leerschool verder groeien. De ongeregelde indeling van kamers in dit smalle huis aan de Kloveniersburgwal 15 was voor een school niet ideaal. Maar in tegenstelling tot de donkere lokalen in de Hollandsche Schouwburg had de nieuwe locatie in bijna alle klaslokalen een goede lichtinval waardoor het pand toch een geschikt onderkomen voor een kunstnijverheidsschool was. De verhuizing had in april 1942 plaatsgevonden. Op een groepsfoto, gedateerd op 13 april 1942, poseren het bestuur, de leerkrachten en de leerlingen in een ruimte in de nieuwe vestiging (afbeelding 6).

Afbeelding 6: Groepsfoto van de bestuursleden, leerkrachten en leerlingen in het nieuwe schoolgebouw aan de Kloveniersburgwal, 13 april 1942

Sfeer

Hoewel de stemming op straat steeds grimmiger en beangstigender werd naarmate de Duitse overheid meer anti-joodse maatregelen invoerde, was de sfeer in de school goed. De meesten hadden niet eerder meegemaakt dat ze vanwege hun afkomst werden vervolgd. Een aantal betrokkenen, onder wie directeur Kaas, had vóór het uitbreken van de oorlog weinig stilgestaan bij zijn of haar joodse afstamming. Het moet een bevreedende situatie zijn geweest om geleidelijk van niet-joodse vrienden en kennissen te vervreemden en in een joods isolement te geraken. Op de Van Leerschool vond men steun bij elkaar. Zorgen konden even vergeten worden en er werd veel gelachen. Leerkracht Schatz vond de school een inspirerende omgeving waar een fijne, informele sfeer hing. Naast het lesgeven kreeg hij de tijd om voor zichzelf te werken.⁶⁸ Ondanks de goede sfeer in de Van Leerschool werd de angst ook binnen de schoolmuren gevoeld. Bij elke nieuwe dag konden er weer mensen verdwenen zijn, omdat ze waren opgeroepen, opgepakt of gevlucht. Leerling Ies Jacobs herinnerde zich de reactie van zijn klasgenoten toen hij eind januari 1942 een oproep had gekregen om uitgezonden te worden naar een werkkamp in Drenthe. 'Bij het betreden van onze klas deelde ik dit mee aan mijn klasgenoten. Enkele meisjes in de klas die nazi-Duitsland waren ontvlucht, namen ontroerd en huilend afscheid. Zij voorvoelden al wat me te wachten stond.'⁶⁹

Leerkracht binnenhuisarchitectuur en warenkennis Sal Asscher herinnerde zich hoe Kaas op ernstige momenten iedereen bij elkaar riep en toesprak. Bij die indrukwekkende toespraken probeerde hij zijn toehoorders een hart onder de riem te steken zodat niemand de moed zou laten zakken. 'Probeer jullie eigenwaarde niet te verliezen.' Dan vertelde hij bijvoorbeeld hoeveel geniale mensen het joodse volk had voortgebracht: musici, kunstenaars, wetenschappers. Hij benadrukte dat de oorlog eens afgelopen zou zijn en sloot af met: 'Wees nu waakzaam en doe alles wat mogelijk is om het ogenblik van de bevrijding te kunnen beleven.'⁷⁰

Kaas wilde dat de Van Leerschool zo veel mogelijk op een reguliere kunstnijverheidsschool leek, maar er was ook ruimte voor andere activiteiten. Zo weet Schatz zich te herinneren dat de jongens uit de Wieringermeer een eigen marionettentheater hadden. Samen met deze jongens en leerling Ruth Asch, die destijds zijn vriendinnetje was, mocht Schatz met dit theater een voorstelling op de school houden. Af en toe werd er ook een feest gegeven, zoals op 5 december 1941. Toen speelde Schatz voor Sinterklaas, met een mijter waar geen kruis, maar een davidster op pronkte (afbeelding 7). 'Ik heb er een heel gekke scène van gemaakt. Ik heb een belachelijke toespraak gehouden op z'n plat Amsterdams waar ze verschrikkelijk om gelachen hebben. Ik denk dat ik ook pakjes heb uitgedeeld.'⁷¹ Een aantal

weken later, op 23 december, was er weer een gezellige bijeenkomst. Toen waren alle leerlingen, leerkrachten en bestuursleden uitgenodigd bij leerlinge Eva Polak thuis voor een ‘vacantiefeestje met film’.⁷²

Afbeelding 7: Sinterklaasviering, 1941. Leo Schatz speelt voor Sinterklaas. Naast de Sint staat Fré Cohen

De sluiting

Over de laatste maanden van de school is vrijwel niets bekend. In het archief van de Joodsche Raad bevinden zich nog enkele notities uit 1943, waaronder twee verslagen van de schoolinspectie. Op 1 februari 1943 rapporteerde de inspecteur dat er op dat moment ongeveer zestig leerlingen stonden ingeschreven waarvan er meestal tussen de twintig en de veertig op school aanwezig waren. Er werd tijdens zijn bezoek ernstig gewerkt, ook in de klassen waar op dat moment ‘door bijzondere omstandigheden’ geen leerkracht aanwezig was. Het herhaaldelijk wisselen van leerkrachten werkte belemmerend, zo merkte de inspecteur op. De klas ‘goudsmiden’ was tijdelijk opgeheven, omdat de leraar Citroen was weggegaan. Maar er was een nieuwe vakman gevonden dus er kwamen weer leerlingen op de lessen af. De klassen boetseren en keramiek waren samengegaan. Bij modetekenen ging het goed en ook bij binnenhuisarchitectuur van Asscher en De Casseres werden goede ontwerpen gemaakt. De inspecteur merkte op dat in de klassen grafiek niet lesgegeven hoefde te worden in letterzetten, die lessen zouden voortaan alleen op de A.B. Davidsschool worden gegeven.

Mochten er leerlingen zijn waarvoor lessen letterzetten toch nodig waren, dan konden deze leerlingen voor de cursus op de A.B. Davidsschool terecht. De inspecteur concludeerde dat er rustig en serieus en in een niet te intensief tempo op de Van Leerschool werd gewerkt. Hij vond dat er een goede sfeer in de school hing er dat er bereidheid was tot samenwerking met andere instellingen.⁷³

Op 24 februari 1943 kreeg de Van Leerschool opnieuw bezoek van de onderwijsinspectie. Ook nu was men tevreden over de gang van zaken binnen de school. Op het moment van de inspectie waren er ongeveer acht leerlingen opgewekt aan het werk in de boetseerklaas van Kaas. Bij modetekenen waren ongeveer zes leerlingen goed aan het werk en waren er enkele leerlingen aan het kunstschilderen. De pottenbakkersdraaischijf was in gebruik door twee leerlingen. Ook in de klas binnenhuisarchitectuur van leraar De Casseres was iedereen serieus bezig met zijn taak en werden plannen uitvoerig besproken en uitgewerkt. Aan het verslag werd toegevoegd dat de oven, die de school tijdens het vorige bezoek had aangevraagd voor de boetseer- en keramiekafdeling, nog niet geleverd kon worden zolang er geen leveringsvergunning uit Den Haag werd verleend.⁷⁴

De inspectierapportages komen zo alledaags over, dat het haast onvoorstelbaar is te bedenken dat er in die tijd al veel betrokkenen waren verdwenen, hetzij gedeporteerd of ondergedoken. Enkelen waren toen zelfs al in één van de concentratiekampen vermoord. Niet lang na de inspectie van 24 februari moet de school definitief zijn leeggelopen. In mei en juni 1943 hadden grote razzia's in Amsterdam plaatsgevonden en waren de meeste nog overgebleven joden gedeporteerd. Na een razzia op 20 juni 1943 sloot Kaas de school. Vrijwel de hele inboedel werd daarbij achtergelaten.⁷⁵ Enkele dagen daarna dook hij samen met zijn vrouw onder.

Eindnoten

---

¹ Zakagenda 1941. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VII.

² De fabriek had kantoren in Parijs en Londen en werkte ook voor de Belgische markt. Bothenius Brouwer 1917, pp. 2-5.

³ Cohen 1945, p. 13.

⁴ Overlijdensbericht W.A. van Leer, in *Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad*, 26 september 1941, p. 2.

⁵ Cohen 1945, p. 15.

⁶ In het overlijdensbericht van W.A. van Leer staat dat hij tijdens een vergadering in Amsterdam is overleden. Waarschijnlijk gaat het hier om een vergadering over de op te richten kunstnijverheidsschool, waarbij Jaap Kaas aanwezig was.

⁷ Cohen 1945, p. 14.

⁸ Teeuwisse 1987, p. 83.

⁹ Van Dam en Van Praag 1993, p. 116.

¹⁰ Minkenhof 1941, p. 3. Minkenhof noemde in zijn artikel Cohen, Kaas en Salomonson als kunstenaars die de plannen van Van Leer hebben uitgewerkt. Daarnaast vermeldde hij ook Wertheim, vermoedelijk gaat het hier om de beeldhouwer Johan G. Wertheim. Zijn naam komt in de zakagenda van Jaap Kaas echter geheel niet voor.

¹¹ Minkenhof 1941, p. 3.

¹² Van Gelder 1994, p. 70.

¹³ Brief van Bertha van Leer-de Jongh aan Jaap Kaas, 10 oktober 1941. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VI.

¹⁴ Teeuwisse 1987, p. 83.

¹⁵ Op 22 oktober werkte Kaas aan het reglement voor de leerlingen en op 25 oktober maakte hij het rooster af.

¹⁶ Stam was in de oorlog ook op andere manieren actief in het verzet. Zo zou hij onderduikers als leerlingen aan het I.v.K.N.O. hebben ingeschreven en konden daklozen er overnachten en kregen zij een maaltijd. Zie: Boot 1982, p. 20 en Hofkamp en Van Uitert 1980, p. 237.

¹⁷ Zie de zakagenda van Jaap Kaas, 25 november 1941.

¹⁸ Asscher 1980, p. 374.

¹⁹ Teeuwisse 1987, p. 83.

²⁰ Boudewijn Bollee komt in de zakagenda voor als Bollé of Baas Bollé. Bollee was oppasser in Artis, maar was in de jaren dertig ook gaan beeldhouwen. Hij maakte onder andere beelden van reptielen, waarvan een deel nog steeds te zien is in de tuin van Artis. Zie de database RKD Artists& voor meer informatie.

²¹ In oktober 1941 kreeg de Hollandsche Schouwburg van de Duitse bezetter de naam 'Joodsche Schouwburg'. Vanaf toen mochten er alleen nog joodse artiesten optreden en joods publiek komen. In juli 1942 kreeg het theater echter een andere functie: het werd de verzamelplek voor joden voor deportatie naar doorgangskampen Westerbork en Vught.

²² Interview van Ester Wouthuysen met Leo Schatz, 20 april 2010. Met toestemming van Ester Wouthuysen geraadpleegd.

²³ Leo Schatz vermoedt dat deze ruimte de voormalige administratieafdeling van de schouwburg was. Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.

²⁴ Kaas schreef '11 uur Holl. Schouwburg, vergadering met het bestuur over huren lokalen enz.' Of hiermee het bestuur van de Hollandsche Schouwburg of van de Van Leerschool wordt bedoeld is onduidelijk.

²⁵ Dit stelde redacteur Herman Minkenhof in zijn artikel over de oprichting van de Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer.' Minkenhof 1941, p.3.

²⁶ Zie voor gegevens over deze personen het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland.

²⁷ Minkenhof 1941, p. 3. In het artikel staat B.M. Nijkerk, het gaat echter om M.B.B. 'Bob' Nijkerk.

²⁸ Wie L. Hirschel was, is onzeker. Vermoedelijk gaat het om moré Levie of Louis Hirschel (1895-1944), conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana. Zie het Digitaal Monument Joodsche Gemeenschap in Nederland.

²⁹ Interview van Jan Teeuwisse met Siegfried S. van Praag, 30 mei 1985. Met toestemming van Jan Teeuwisse geraadpleegd.

-
- ³⁰ Asscher 1980, p. 374.
- ³¹ Ontslagbrief Jaap Kaas aan de secretaris van de Van Leerschool F.M. Cohen, 12 december 1941. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos I.
- ³² Brief van M.B.B. Nieuwkerk aan Jaap Kaas, 25 maart 1943. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VI, correspondentie 1940-1967.
- ³³ Waale 1987, p. 12.
- ³⁴ Dit schrift bevindt zich in doos VII van het archief Jaap Kaas bij het RKD in Den Haag.
- ³⁵ In totaal staan er 53 namen vermeld, maar één persoon is dubbel vermeld. Het gaat om Jack Vecht, de conciërge. De andere kant van het schrift gebruikte Kaas om de gegevens van modellen te noteren, met daarbij beschreven wat voor soort modellen het waren.
- ³⁶ Bij Leo Schatz, die volgens het schrift van Kaas onder andere les gaf in perspectief, staat april 1942 geschreven. Schatz staat echter op een foto van de school van december 1941. De genoemde datum zal in Schatz' geval daarom waarschijnlijk te maken hebben met het moment waarop hij die vakken ging doceren en niet met de dag dat hij voor het eerst op de school verscheen.
- ³⁷ Adang 1984, p. 13.
- ³⁸ Minkenhof 1941, p.3.
- ³⁹ Teeuwisse 1987, p. 83.
- ⁴⁰ Interview van Ester Wouthuysen met Leo Schatz, 20 april 2010.
- ⁴¹ Minkenhof 1941, p. 3.
- ⁴² Teeuwisse 1987, p. 83.
- ⁴³ Nord 1995, p. 21.
- ⁴⁴ Gans-Premsele 1990, p. 20 e.v.
- ⁴⁵ Teeuwisse 1987, p. 85.
- ⁴⁶ Volgens het schrift van Jaap Kaas kwam op 1 augustus 1942 Henriëtte Mathilde van de Stempel in dienst als lerares Mythologie. Willy Leviticus staat als leraar Kostuumgeschiedenis vermeld, maar er is geen datum bijgeschreven. Onzeker is of beide leerkrachten ook daadwerkelijk les hebben gegeven.
- ⁴⁷ Polak en Van Weezel 1965, p. 124.
- ⁴⁸ Minkenhof 1941, p. 3.
- ⁴⁹ Anoniem 1942, p. 4.
- ⁵⁰ Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.
- ⁵¹ Interview van Noortje van Amerongen met Ralph Prins, 5 juli 2012.
- ⁵² Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.
- ⁵³ Zakagenda 1941. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VII.
- ⁵⁴ In deze periode sprak Kaas veel met ene 'Nieuwkerk', zeer waarschijnlijk wordt hier de eerdergenoemde M.B.B. 'Bob' Nijkerk mee bedoeld. Met deze persoon regelde hij diverse zaken, zoals een advertentie. Ook bezocht hij met deze persoon het Stedelijk Museum en het Rijksmuseum. Vermoedelijk benaderden ze de musea in verband met het lenen van stukken uit de collectie ten behoeve van de teken- en boetseerlessen.
- ⁵⁵ Brief van 23 december 1941 van de Vereniging tot oprichting en instandhouding van lagere nijverheidsscholen, afdeling A.B. Davidsschool: 'Wij namen kennis van uw schrijven d.d. 20 december j.l. en verlenen u bij deze, ingevolge uw verzoek, eervol ontslag per 1 december 1941 uit uw functie van leraar in het boetseren aan onze school.' RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos I.
- ⁵⁶ Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.
- ⁵⁷ Op 19 en 26 november schreef Kaas over de komst van nieuwe leerlingen.
- ⁵⁸ Van Meta Rozelaar is bekend dat zij enige tijd lessen pottenbakken volgde bij ceramiste Lea Halpern op de Nieuwe Kunstschool. Hofkamp en Van Uitert 1980, p. 246.
- ⁵⁹ Dokter Joseph Kater had Kaas behandeld nadat hij in februari 1941 gewond was geraakt bij een gevecht met nationaalsocialisten. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VI, correspondentie 1940-1967.
- ⁶⁰ Als er gekeken wordt naar de overlijdensdata van alle mensen die voorkomen in het leerkrachtenschrift van Kaas, dan valt het op dat deze personen eerder zijn omgekomen dan de leerkrachten. Wellicht kregen zij geen *Sperr* of werden deze eerder ongelukkig verklaard.
- ⁶¹ Teeuwisse 1987, p. 84.
- ⁶² Mondelinge mededeling Leo Schatz aan Noortje van Amerongen, 11 januari 2012.
- ⁶³ Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.
- ⁶⁴ Asscher 1980, p. 374.

---

⁶⁵ Notulen van het onderwijsbestuur van de Joodsche Raad, 19 januari 1943. NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam, inv. nr. 108.

⁶⁶ Anoniem 1941, p. 4.

⁶⁷ Teeuwisse schrijft dat niet alle lessen die op papier stonden daadwerkelijk werden gedoceerd. Teeuwisse 1987, p.85.

⁶⁸ Interview van Ester Wouthuysen met Leo Schatz, 20 april 2010.

⁶⁹ Jacobs en Kuiper 2007, p. 25.

⁷⁰ Asscher 1980, pp. 374-375.

⁷¹ Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.

⁷² Zie de zakagenda van Jaap Kaas, 23 december 1941.

⁷³ NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam, inv. nr. 133.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Aangifteformulier voor oorlogsschade aan bedrijfsuitrusting, ingevuld door Jaap Kaas, 11 september 1945 (conceptversie). RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VII.

HOOFDSTUK 4: Epiloog

Een deel van de bestuursleden, leerkrachten, overig personeel en leerlingen van de Van Leerschool zou de bevrijding niet meemaken. Zij waren vermoord in één van de concentratiekampen of hadden, in een enkel geval, zelfmoord gepleegd. Een aantal personen overleefde de oorlog wel, zoals voormalig directeur Jaap Kaas. Zijn herinneringen aan de Van Leerschool hebben in zijn hele naoorlogse leven een rol gespeeld.

Na de bevrijding

Kort na de sluiting van de Van Leerschool waren Kaas en zijn vrouw ondergedoken. Na verschillende onderduikadressen belandden ze op 27 februari 1944 bij een arbeidersgezin in Rotterdam. Daar hebben zij tot de bevrijding in een kamer op de bovenverdieping van het huis gewoond. De laatste maanden op dit adres zijn zwaar geweest: er waren veel spanningen en er was nauwelijks voedsel voor het hele huishouden. Toen Kaas zich op 21 mei 1945 liet wegen, bleek hij nog maar 43,5 kilo te zijn. Zijn vrouw was er nog slechter aan toe: ze was te zwaar ondervoed om te kunnen reizen. Op een bevriend adres in Rotterdam heeft zij de eerste dagen na de bevrijding wat kunnen aansterken, terwijl Kaas dagelijks bezig was met het regelen van een reisvergunning en vervoer. Eind mei kregen Kaas en zijn vrouw toestemming om naar hun woonplaats Amsterdam terug te keren. Van een 'thuis' was echter geen sprake: ze konden niet terugkeren naar hun voormalige woning en het vinden van nieuwe woonruimte bleek een lastige klus. Pas eind september vond het stel een nieuwe woning waar het na veel klussen eind oktober kon gaan wonen.¹

Direct na de oorlog zette Kaas zich actief in voor de zuivering van de kunstwereld. Van het Militair Gezag kreeg Kaas op 2 augustus 1945 de bevoegdheid om onderzoek te doen naar

de gedragingen van kunstenaars in bezettingstijd. Samen met zijn oud-collega van de Van Leerschool Maurits van Dantzig en de kunstenaar Cephass Stauthamer benaderde hij voor dit onderzoek de kunsthandelaren in de provincie Noord-Holland. Daarbij mochten zij huiszoeken doen, zelfs tegen de wil van de betrokkene in.² Kaas verscheen in het najaar van 1945 ook diverse keren als getuige voor de zuiveringsraad.

In september zond hij vijf tekeningen in voor de grote tentoonstelling 'Kunst in Vrijheid'. Deze tentoonstelling werd van 22 september tot en met 15 november 1945 in het Rijksmuseum in Amsterdam gehouden. Kulturkamerweigeraars en joodse kunstenaars kregen op deze expositie de kans om na vier jaar in stilte gewerkt te hebben nu met hun beste werk naar buiten te treden.³ Ook de ex-leerkrachten van de Van Leerschool Engeliën Reitsma-Valença, Annie Wiesebron-Spier, Maurits van Dantzig en Elie Neuburger zonden werk in.⁴

Toen Kaas terugkeerde naar het pand van de Van Leerschool aan de Kloveniersburgwal, trof hij een geplunderd gebouw aan. Alles wat hij bij het verlaten van de school had achtergelaten, was weg. Hij vulde een aangifteformulier voor oorlogsschade aan bedrijfsuitrusting in, waar hij op aangaf wat hij na de oorlog had aangetroffen. Alle papieren waren verdwenen, zodat hij niet kon aantonen of de school ooit verzekerd was en wat de getaxeerde waarde van de inboedel was. Als oorzaak van de geleden schade schreef Kaas dat de school na de razzia op joden op 20 juni 1943 met de gehele inventaris was achtergelaten. Niets daarvan was naderhand teruggevonden. Een gedeelte van de inboedel was nog op tijd in veiligheid gebracht, maar de grote voorwerpen waren achtergelaten omdat deze niet vlug vervoerd konden worden. De achtergebleven inboedel was na de sluiting van de school gestolen. Kaas schatte de waarde van het verdwenen huisraad op ongeveer 15.000 gulden. Hij gaf ex-bestuurslid Nijkerk, ex-leerkrachten Citroen en Asscher en andere personen op als getuigen.⁵ Onderaan het formulier schreef Kaas nog het volgende: 'De ondergetekende was Directeur der Stichting 'Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool W.A. van Leer.' Vele goederen waren in bruikleen gegeven door derden. Van de waarden dezer artikelen kan hij geen overzicht geven. Waarschijnlijk zullen verschillende der op deze wijze gedupeerden een verzoek om schadevergoeding indienen. Zelf heeft hij aan materiaal enz. een schade van ± fl 750 geleden.'⁶ Of en hoeveel Kaas en de bruikleengevers hebben teruggekregen, is onbekend.

Nachtmerries

De Tweede Wereldoorlog heeft diepe sporen nagelaten bij Kaas. Zijn herinneringen aan wat hij had meegemaakt zette hij ongeveer twintig jaar later voor zichzelf op papier. Hij schreef onder het pseudoniem J. Markussen 'Een incident', waarin hij verhaalt over hoe hij in februari 1941

levensgevaarlijk gewond raakte tijdens een gevecht met nationaalsocialisten. Rond diezelfde periode schreef hij 'Oproep', een notitie waarin hij zich richt tot de vermoorde leerlingen van de joodse kunstnijverheidsschool. Hoewel het twintig jaar geleden was dat zij waren weggehaald, waren zij nog altijd in Kaas' gedachten en voelde hij hun aanwezigheid om zich heen. Af en toe kon hij zich zijn leerlingen nog helder voor de geest halen, maar vaker bleef het vaag en onwezenlijk. 'Even onwezenlijk als jullie lot was.' Hij schreef over de Duitsers, die hij verachtte, 'met hun zelfgenoegzame smoelen en de gehate keelklanken', en de oneerlijkheid dat zij nog wel op deze wereld waren, maar zijn joodse leerlingen niet meer. Hij had 's nachts nachtmerries waarin Duitsers bij hem binnenvielen, om zijn bed gingen staan en hem tot zijn dood mishandelden. 'Iedere nacht sterf ik opnieuw, doodgemarteld.' In de notitie vraagt Kaas of zijn leerlingen hem kunnen beschermen door om hem heen te gaan staan en te vertellen over hun onvoorstelbaar wrede lot. 'Dus sta op, Sara en Andries, en Is en Netje, en Eli en Leentje en Keetje en Henri, en jij ook Christine, die zo gul kon lachen en blijdschap om je heen zaaide, en Ruth met de droeve ogen en het grote talent, en Sam, die immer goedmoedig was, en Louise ook die tot het einde harer dagen zorgde en sloofde en gaf. Jullie allemaal, die hele onafzienbare rij, duizendtallen, tienduizenden, miljoenen, die het onschuldige slachtoffer zijt geworden van de brute redeloosheid, sta op en bescherm mij, en bescherm door het verhaal van jullie lot de mensheid.'⁷ Tot hij stierf, op 4 oktober 1972, heeft de Tweede Wereldoorlog Kaas dag en nacht achtervolgd.

Het dankalbum voor Jaap Kaas

Het ontstaan van de Van Leerschool is volledig te wijten aan de tomeloze inzet van Kaas. Als hij na het overlijden van de heer Van Leer diens taak niet op zich had genomen, dan was de school er wellicht niet gekomen. In zijn ontslagbrief van 12 december 1941 schreef hij: 'Ik ben voor mijzelf overtuigd, dat ik een niet gering aandeel heb in het tot stand komen van onze school, hetwelk ik mij trouwens tot doel had gesteld. Ik hoef daar niet bij te zeggen, dat dit streven geheel belangloos was, en ik mij daarvoor vele opofferingen heb moeten getroosten.'⁸ Ondanks de vele tegenslagen, conflicten met het bestuur en de dreiging van buitenaf heeft Kaas er tot de sluiting in juni 1943 voor gezorgd dat de sfeer op de school buitengewoon

Afbeelding 8: Illustratie over Jaap Kaas, ca. 1942

goed was.⁹

Er is een prachtig document bewaard gebleven dat herinnert aan de Van Leerschool en de personen die er bij betrokken waren. Als dank voor alles wat Kaas voor de school had gedaan, gaven de leerkrachten en leerlingen hem in ca. 1942 een dankalbum.¹⁰ Dit album bevat allerlei grappige, kleine tekeningen die betrekking hebben op leerlingen of leerkrachten, de school, de lessen of hun gezamenlijke joodse afkomst. 'Voor mijnheer Kaas, van de leeraren en leerlingen van de W.A. van Leer-school. In dankbaarheid,' staat op de eerste pagina geschreven, ondertekend door 34 personen. Zowel leerkrachten als leerlingen plaatsten hun handtekening in het album.

Sommige tekeningetjes zijn gemakkelijk te begrijpen, maar in de meeste gevallen gaat het om bepaalde tijdgebonden voorvallen of uitspraken van personen. Verschillende mensen hebben tekeningen gemaakt, aangezien de stijlen verschillen. Wie de tekenaars waren is niet volledig te achterhalen. Vrijwel zeker is leerkracht Jo Spier één van de tekenaars geweest, aangezien een aantal afbeeldingen stilistisch veel weg heeft van zijn andere illustraties. Opvallend genoeg heeft Spier het boek niet ondertekend. Wel is er een illustratie over hem in het dankalbum te herkennen (afbeelding 9).

De afbeeldingen 8 tot en met 16 zijn cryptische tekeningen van leerkrachten. Op afbeelding 8 staat een volvette 45+ kaas met op de kaas de inscriptie 'W.A. v. L.', oftewel W.A. van Leer. Hiermee wordt Jaap Kaas bedoeld. Onder de kaas wandelt een hertje op een lijn. Herten komen veel voor in het oeuvre van Kaas. 'De grote lijn' is een term die Kaas veel gebruikte en is typisch voor een beeldhouwer die altijd bezig is met abstraheren. Op afbeelding 9 is Jo Spier afgebeeld. Getekend zijn een spier, het hoofd van Jo Spier en in de tekst 'Kijken Jongens!', wellicht iets wat Spier

Afbeelding 9: Illustratie over Jo Spier, ca. 1942

Afbeelding 10: Illustratie over dokter Willem de Haas? Ca. 1942

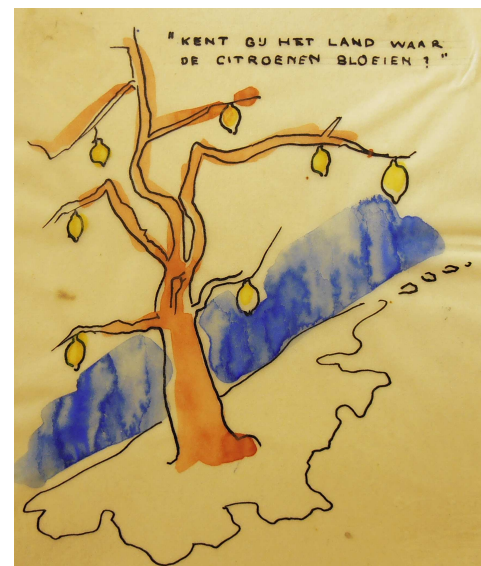

Afbeelding 11: Illustratie over Arnoldus Noach? Ca. 1942

vaak zei, zijn de letters j en o aangedikt. Waarschijnlijk heeft Spier deze tekening zelf gemaakt. Op afbeelding 10 staat een anatomische tekening van een haas, wellicht doelend op dokter De Haas, die anatomie doceerde. Op afbeelding 11 staat de Bijbelse figuur Noach met de tekst Leovinci da Buonarafaël, mogelijk verwijzend naar docent kunstgeschiedenis Arnoldus Noach. De citroen met de ring eromheen op afbeelding 12 is onmiskenbaar een verwijzing naar de docent edelsmeden Jos. B. Citroen. Ook de citroenboom op afbeelding 13 zou met hem te maken kunnen hebben. Met ‘Kent gij het land waar de citroenen bloeien?’ bedoelde Goethe in zijn gedicht het land Italië, maar hier lijkt de citroenboom in de provincie Noord-Holland te staan. Op de tekening van afbeelding 14 staat de tekst ‘Jonge kunstenaars moeten geholpen worden’. Dit zou een uitspraak van Maurits van Dantzig kunnen zijn. De leerkracht schildertechnieken heeft zich na de oorlog voor de jonge kunstenaars ingezet.¹¹ Op afbeelding 15 is een krokodil te zien, die wellicht als model voor de tekenklas heeft gediend. Teeuwisse beschrijft in zijn monografie over Kaas hoe een jonge krokodil met een ijzerdraadje om zijn bek achterop de fiets naar de Van Leerschool werd vervoerd. Deze tekening verwijst misschien naar dit voorval.¹² Op afbeelding 16 is een schip getekend, begeleid met de tekst die gelezen kan worden als ‘Hier zit Mirjam in’. Mirjam Rodriguez Pereira was een leerlinge van de Van Leerschool die in 1942, waarschijnlijk tegen een flinke betaling, met haar ouders toestemming had gekregen legaal het land te verlaten. Schatz herinnert zich het vertrek van Mirjam als iets wonderbaarlijks, omdat het heel bijzonder was dat iemand zijn of haar vrijheid terugkreeg.¹³ Het is goed mogelijk dat afbeelding 9 over deze gebeurtenis gaat.

Afbeelding 12: Illustratie over Jos. B. Citroen, ca. 1942

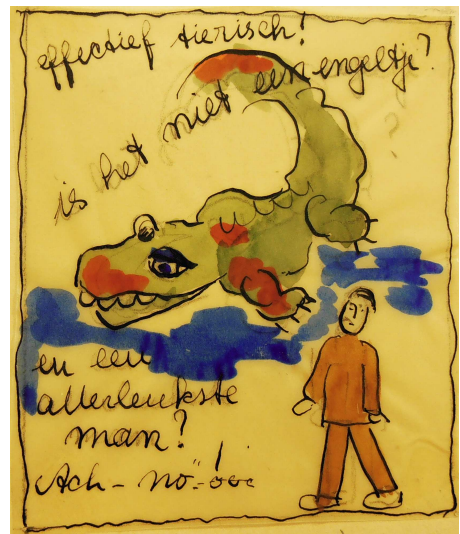
Afbeelding 13: “Kent gij het land waar de citroenen bloeien?”, ca. 1942

Afbeelding 14: Illustratie over Maurits van Dantzig? Ca. 1942

Na de illustraties volgt op de volgende bladzijden van het album een aantal foto's van de Van Leerschool. De eerste foto's laten de buitenkant van de Hollandsche Schouwburg zien, de eerste locatie van de school. Van de nieuwe locatie is geen foto geplaatst, maar er is wel een foto met uitzicht op de Nieuwmarkt en de Waag, genomen vanuit het raam van het pand aan de Kloveniersburgwal. Er zijn verschillende foto's van leerlingen en leerkrachten tijdens de les. IJverig zitten de leerlingen te schetsen, te boetseren of te ontwerpen, de leerkrachten over hun schouders meekijkend. Er is ook een aantal foto's van een excursie, waarbij de leerlingen met een schetsblokje in de hand buiten in de zon zitten. De groepsfoto's tonen vrolijk ogende mensen die lachend naast elkaar staan.

Voor Kaas moet het dankalbum bevestigd hebben dat de realisatie van de Van Leerschool van grote waarde is geweest. In de onzekere en beangstigende periode waarin de school heeft bestaan was zij voor velen een lichtpuntje. Een inspirerende plek waar veel gelachen werd en waar men door creatief bezig te zijn de dagelijkse zorgen even kon vergeten.

Afbeelding 15: Illustratie over een krokodil van Artis als tekenmodel? Ca. 1942

Afbeelding 16: Illustratie over het vertrek van Mirjam Rodriguez-Pereira? Ca. 1942

Eindnoten

---

¹ Van Amerongen 2011, pp. 25-30.

² Brief van het Militair Gezag, 2 augustus 1945. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos I.

³ Van Amerongen 2010, p. 15.

⁴ Kunst in Vrijheid 1945, ongepagineerd.

⁵ Op het aangifteformulier staat M.B.B. Nieuwkerk geschreven in plaats van M.B.B. Nijkerk. Het gaat echter om dezelfde persoon.

⁶ Aangifteformulier voor oorlogsschade aan bedrijfsuitrusting, ingevuld door Jaap Kaas, 11 september 1945 (conceptversie). RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VII.

⁷ De notities 'Een incident' en 'Oproep' bevinden zich in het RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos I.

⁸ Ontslagbrief Jaap Kaas aan de secretaris van de Van Leerschool F.M. Cohen, 12 december 1941. RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos I.

⁹ Op 30 mei 1943 schreef ex-leerkracht Engeliën Reitsma-Valença aan Jaap Kaas: 'Ik heb met erg veel plezier aan uw school les gegeven. De geest was er buitengewoon goed, en dat schrijf ik toe aan uw persoonlijke eigenschappen.' RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VI.

¹⁰ Het album bevindt zich in een particulier archief in Amsterdam. Volgens Teeuwisse werd dit boek tijdens de sinterklaasviering van december 1941 aan Kaas overhandigd. Het is echter mogelijk dat dit boek later aan Kaas is gegeven. Sommige foto's in dit album zijn namelijk gemaakt in 1942, hoewel het mogelijk is dat Kaas de foto's er later zelf in heeft geplakt.

¹¹ Toen na de oorlog de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars werd opgericht en zij de tentoonstelling 'Kunst in Vrijheid' organiseerde, heeft Van Dantzig middels een brief en tijdens vergaderingen laten weten dat jonge kunstenaars daarbij niet uitgesloten moesten worden. Het archief van Van Dantzig bevat ook een aantal brieven van zijn leerling Nettie Bromberg rondom dit thema. IISG, Amsterdam, Archief Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars, inv. nr. 221, 231; RKD, Den Haag, archief Maurits M. van Dantzig en familie.

¹² Teeuwisse 1987, p. 83.

¹³ Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012.

Dit hoofdstuk geeft een alfabetisch overzicht van alle namen die tijdens het onderzoek naar de Van Leerschool voorbij zijn gekomen. Dit zijn zowel leerkrachten, leerlingen en bestuursleden, maar ook conciërges, schoonmakers, koeriers en modellen. Een groot deel van de informatie is afkomstig uit het schrift van Jaap Kaas. Het is echter niet met zekerheid te zeggen of al deze personen daadwerkelijk bij de school betrokken zijn geweest. Bij twijfel staat dit aangegeven.

Abrahams, Abraham

Leerling

Asch, Ruth Eva

Höchst am Main (Duitsland), 1 oktober 1923 – Sobibor, 23 juli 1943

Leerling

Asscher, Sophie 'Fieke'

Groningen, 4 januari 1926 – Israël, 2002

Leerling

Asscher, Salomon

Amsterdam, 7 november 1907 – na 1980

Leerkracht warenkennis, perspectief en daarbij behorende tekenen en aquarelleren

Beroep: binnenhuisarchitect

Blomhof, Johanna Fanny Jacoba 'Hanny'

Amsterdam, 7 juli 1924 – Auschwitz, 30 september 1942

Leerling

Casseres, Joël Meijer de

Beverwijk, 2 augustus 1902 – Den Haag, 14 september 1990

Leerkracht binnenhuisarchitectuur

Beroep: stedenbouwkundige en planoloog

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Casseres, Jacob de

Amsterdam, 28 januari 1876 – Auschwitz, 24 september 1943

Leerkracht binnenhuisarchitectuur

Beroep: binnenhuisarchitect

Christian, J.

12 oktober 1909 - onbekend

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Citroen, Joseph Bernard

Amsterdam, 24 augustus 1891 – Bergen, 28 maart 1970

Leerkracht edelmetaal

Beroep: edelsmid

Cohen, Frederik Maurits

Amsterdam, 16 juli 1892 – Auschwitz, 11 februari 1944

Secretaris van het bestuur

Beroep: advocaat en procureur

Cohen, Frederika Sophia 'Fré'

Amsterdam, 11 augustus 1903 - Hengelo, 12 juni 1943

Leerkracht grafiek en reclame

Beroep: grafica

Dantzig, Maurits Michiel van

Rotterdam, 4 juni 1903 – Amsterdam, 19 januari 1960

Leerkracht schildertechniek

Beroep: pictoloog

Davidson, Abraham Meijer

Beverwijk, 21 april 1923 – Beverwijk, 26 juni 1981

Bediende

Beroep: eigenaar herenmodezaak (volgens http://www.maxvandam.info/humogen/family/humog9_/F9326/l24868/ (16 juli 2012))

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Elzas, Abraham

Alkmaar, 14 september 1907/1908 – Amsterdam, 5 september 1995

Bestuurslid

Beroep: architect

Felder-Krämer, Ettel

Dobromil (Polen), 24 maart 1910 – onbekend

Werkster

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Frank, Paul

Bourtange, gemeente Vlagtwedde, 12 april 1900 - onbekend

Leerkracht bedrijfseconomie

Beroep: bankmedewerker (volgens <http://genealogy.henny-savenije.pe.kr/tng/getperson.php?personID=1394236&tree=savenije#cite1> (16 juli 2012))

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Franken, Marianne

Amsterdam, 1 maart 1884 – Bergen-Belsen, 4 april/24 augustus 1945

Vermoedelijk leerkracht schilderen

Beroep: kunstschilderes

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Friedheim, Marie Luise Auguste 'Marlies'

Essen (Duitsland), 22 mei 1920

Leerling

Frijda, Herman

Amsterdam, 22 juli 1887 – Auschwitz, 3 oktober 1944

Voorzitter van het bestuur

Beroep: hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek

Goldstern, Maria Rita

München (Duitsland), 16 december 1920 – onbekend, oorlog overleefd

Leerkracht choreografie en decor

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Haas, Willem Herman Daniël de

11 juli 1904 – onbekend

Leerkracht anatomie

Beroep: arts

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Harrison-Keezer, Rosa Sara 'Ro'

Amsterdam, 29 augustus 1905 – Amsterdam, 20 maart 2003

Leerkracht modetekenen

Beroep: illustratrice en boekbandontwerpster

Hart, Alfred

Amsterdam, 14 oktober 1921 – Sobibor, 11 juni 1943

Leerkracht perspectief

Beroep: meubelmaker

Hecht, Ursula 'Ulla'

Berlijn (Duitsland), 9 oktober 1922 – Auschwitz, 31 januari 1944

Leerling

Hecht, Walter

Hamburg (Duitsland), 1 september 1890 – Sobibor, 9 juli 1943

Leerkracht handenarbeid

Beroep: koopman

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Hedeman, Sophia Céline

Enschede, 20 juli 1920 – Auschwitz, 12 oktober 1944

Leerkracht decoratief tekenen

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Hendrix, Gerardine Henriëtte

Amsterdam, 30 januari 1905 – onbekend

Leerkracht borduren

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Hindaal-de Vries, Margaretha

23 april 1916(?) - onbekend

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Hirschel, Louis/Levie

Amsterdam, 24 augustus 1895 – onbekend, 31 maart 1944

Bestuurslid

Beroep: conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Hondt, S.

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Jacobs, Isaac 'Ies'

Brighton (Engeland), 16 juni 1918 – Amsterdam, 12 november 2011

Vermoedelijk leerling

Kaas, Jacobus 'Jaap'

Amsterdam, 4 augustus 1898 – Amsterdam, 4 oktober 1972

Leerkracht handtekenen en beeldhouwen

Beroep: beeldhouwer en tekenaar

Kaja, Prince

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Kann, Jan Eduard

Den Haag, 20 augustus 1908 – Amsterdam, 7 oktober 1965

Leerkracht natuurtekenen

Beroep: graficus en fotograaf

Kater, Joseph

26 april 1908 – 1997

Leerkracht anatomie

Beroep: arts

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Kinsbergen, Leon Simon

Amsterdam, 22 april 1913 – Winnipeg, Manitoba (Canada) 16 januari 2009

Rol op school onbekend

Koster, Jo

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Kratzenstein, Léon Elias Israël

Pseudoniem: Léon Holman

Hameln (Duitsland), 21 oktober 1906 – Sobibor, 23 juli 1943

Leerkracht grafiek

Beroep: grafisch ontwerper

Kroon, Samuel

Leeuwarden, 4 augustus 1885 – Auschwitz, 26 februari 1943

Schoonmaker

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Kucsmirak, Hinda

12 april 1914 – 18 augustus 2006

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Leer, Willem Alexander van

Haarlem, 13 oktober 1884 – Amsterdam, 25 september 1941

Initiatiefnemer oprichting joodse kunstnijverheidsschool

Beroep: grafisch industrieel

Leer-de Jongh, Bertha Elsa van

Rotterdam, 19 juli 1893 – Bergen-Belsen, 13 maart 1945

Bestuurslid

Leviticus, Willy

Amsterdam, 15 maart 1900 – 6 september 1975

Leerkracht kostuumgeschiedenis

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Meijer, Abraham

Dordrecht, 3 september 1886 – Auschwitz, 5 november 1942

Koerier

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Meijer, Jacob

Hilversum, 12 januari 1927 – Sobibor, 2 juli 1943

Koerier

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Münsterberger, Werner Israël

Dortmund (Duitsland), 15 april 1913 – New York (Verenigde Staten), 6 maart 2011

Leerkracht kunstgeschiedenis

Beroep: psychoanalyticus en kunsthistoricus

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Neuburger, Eliazer 'Elie'

Amsterdam, 30 augustus 1891 – Amstelveen, 8 oktober 1972

Leerkracht handtekenen

Beroep: kunstschilder

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Neuburger, Stefanie 'Steffie'

Hamburg (Duitsland), 15 mei 1923 – Auschwitz, 31 juli 1944

Leerling

Noach, Arnoldus

9 december 1910 – onbekend

Leerkracht kunstgeschiedenis

Beroep: kunsthistoricus

Nijkerk, Mozes Benjamin Barend 'Bob'

Amsterdam, 16 maart 1894 – Amsterdam, 19 juni 1987

Penningmeester van het bestuur

Beroep: zakenman

Oudkerk, Gerard

Leerling

Polak, Eva Frederika

Amsterdam, 25 juli 1921 – Auschwitz, 4 september 1942

Leerling

Polak, Marianne

Amsterdam, 7 juli 1916 – Sobibor, 16 juli 1943

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Polak, Robbie

Leerling

Poons, Karel

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Praag, Joseph van

Amsterdam, 8 april 1876 – Sobibor, 4 juni 1943

Bediende

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Premsele, Dora Sientje 'Doortje'

Amsterdam, 11 mei 1924 – Auschwitz, 12 februari 1943

Leerling

Premsele, Jenny

Amsterdam, 25 januari 1919 – na 1992

Leerkracht natuurtekenen, assistente edelsmeden

Beroep: edelsmid

Prins, Ralph

Amsterdam, 3 mei 1926

Leerling

Reitsma-Valença, Engelina

Amsterdam, 3 mei 1889 – Doorn, 11 juli 1981

Leerkracht grafiek

Beroep: grafica

Ritterband, Adela

Amsterdam, 19 mei 1917 – Auschwitz, 31 augustus 1944

Leerkracht keramiek

Beroep: pottenbakster

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Ritterband, Elias

Warschau (Rusland), 30 mei 1892 – Auschwitz, 8 april 1944

Bediende

Beroep: koopman

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Rodriguez Pereira, Mirjam

Amsterdam, 12 juli 1921 – 1990?

Leerling

Rozelaar, Meta

Amsterdam, 21 juni 1914 – onbekend, oorlog overleefd

Leerkracht keramiek

Beroep: keramiste

Rüssmann, Werner

Vermoedelijk leerling

Salomonson, Hendrik Willem 'Hein'

Amsterdam, 10 september 1910 – Amsterdam, 5 mei 1994

Leerkracht binnenhuisarchitectuur en perspectief

Beroep: architect

Schatz, Leo

Amsterdam, 3 maart 1918

Leerkracht perspectief en beschrijvende meetkunde

Beroep: kunstschilder

Schlesinger, Stefan

Wenen (Oostenrijk), 14 januari 1896 – Auschwitz, 1 oktober 1944

Leerkracht grafiek

Beroep: reclameontwerper

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Spier, Eduard

Zutphen, 17 januari 1902 – Amsterdam, 11 juni 1980

Notaris

Spier, Joseph Eduard Adolf 'Jo'

Zutphen, 26 juni 1900 – Santa Fe (New Mexico), 21 mei 1978

Leerkracht modeltekenen, geheugentekeningen

Beroep: reclametekenaar

Spits, Clara

15 mei 1920 – onbekend, oorlog overleefd

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Stempel, Henriëtte Mathilde van der

Amsterdam, 4 november 1914 – onbekend, oorlog overleefd

Leerkracht mythologie

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Stofkooper, Betsy

Almelo, 20 april 1880 – Auschwitz, 13 november 1942

Werkvrouw

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Stoppelman, Gerda

Oldenburg, 7 augustus 1912 – Auschwitz, 29 september 1942

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Swalef, Rosa 'Ro'

Amsterdam, 12 mei 1913 – Auschwitz, 24 september 1943

Secretaresse

Beroep: advocate en procureur

Vecht, Jack

Amsterdam, 25 november 1916 – Amsterdam, 14 juli 1995

Conciërge

Beroep: antiquair

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Venetianer, Joseph

Amsterdam, 17 augustus 1912 – Sobibor, 16 juli 1943

Leerkracht edelsmeden

Beroep: zilversmid

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Vielgutova, Erika

Model

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Vries, Aron de

Weesp, 27 februari 1894 – onbekend

Koerier

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Wallega, Henri

23 februari 1915 – onbekend

Leerkracht meubelmaken

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Wiesebron, David

Hellevoetsluis, 19 augustus 1889 – Auschwitz, 26 maart 1944

Leerkracht tekenen

Beroep: kantoorbediende

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Wiesebron-Spier, Anna 'Annie'

Den Haag, 12 januari 1889 – Amsterdam, 17 april 1976

Leerkracht decoratief tekenen

Beroep: aquarelliste, tekenares en kunstnijveraarster

Wijsenbeek, Louis Jacob Floris

Rotterdam, 12 april 1912 – München (Duitsland), 17 mei 1985

Leerkracht kunstgeschiedenis

Beroep: jurist en kunsthistoricus

Zadoks-Josephus Jitta, Annie Nicolette

Amsterdam, 17 december 1904 – Amsterdam, 30 mei 2000

Leerkracht kunstgeschiedenis

Beroep: hoogleraar klassieke archeologie

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Zerkowsky, Martin

Berlijn (Duitsland), 5 december 1893 – Sobibor, 11 juni 1943

Leerkracht pottenbakken

Beroep: koopman

Het is niet zeker of deze persoon daadwerkelijk bij de Van Leerschool betrokken is geweest

Literatuur

Aarts, Hoogewoud en Kooyman 2011

Jan Aarts, F. J. Hoogewoud en Chris Kooyman, *Ex Libris in exil. Duits-joodse vluchtelingen in Nederland 1933-1940*, Amsterdam 2011

Adang 1984

Marc Adang e.a. (red), *Met eigen ogen. Opstellen aangeboden door leerlingen en medewerkers aan Hans L.C. Jaffé*, Amsterdam 1984

Van Amerongen 2010

Noortje van Amerongen, *Kunst in Vrijheid. Een tentoonstelling met een nasleep*, Utrecht 2010 (bachelorscriptie, niet gepubliceerd)

Van Amerongen 2011

Noortje van Amerongen, "Elke nacht dromen van Polizei en eten kopen in delicatessenwinkels." Het jaar 1945 door de ogen van de joodse beeldhouwer Jaap Kaas,' in *RKD Bulletin* 2011, nr. 2

Anoniem 1942

'De "W.A. Van Leerschool" bij het nieuwe schooljaar', in *Het Joodsche Weekblad*, 10 juli 1942, p. 4

Asscher 1980

S. Asscher, *Shaddai. De bewogen jaren van een joodse familie*, Haarlem 1980

Barnouw 2010

David Barnouw, *Geschiedenis van Nederland 1940-1945. De canon van de Duitse bezetting*, Zutphen 2010

De Bodt en Kapelle 2003

Saskia de Bodt en Jeroen Kapelle, *Prentenboeken. Ideologie en Illustratie 1890-1950*, Amsterdam 2003

Boot 1982

Caroline Boot, 'Mart Stam. Kunstnijverheidsonderwijs als aanzet voor een menselijke omgeving. Dessau-Amsterdam,' in *Wonen TA/BK* (1982), nr. 11

Bothenius Brouwer 1917

A.J. Bothenius Brouwer, *Neerlands Welvaart. L. van Leer & Co, Amsterdam*, Amsterdam 1917

Caransa 1990

Ab Caransa, *Van School Verwijderd. Jood. Dokumenten betreffende de verwijdering van joodse leerlingen van Amsterdamse ambachtsscholen in 1941*, Haarlem [1990]

Cohen 1945

David Cohen, *Mercatores sapientes. Ter nagedachtenis van J.L. Pierson, W.A. van Leer en Prof. dr. C.W. Lunsingh Scheurleer. Rede uitgesproken bij de heropening van het Allard Pierson Museum en de opening van de tentoonstelling van de collectie Van Leer*, Amsterdam 1945

Van Dam en Van Praag 1993

Peter van Dam en Philip van Praag, *Fré Cohen 1903-1943. Leven en werk van een bewogen kunstenaar*, Abcoude 1993

Van Det 1933

E.J. van Det, *Hitlerregime en onderwijs*, Amsterdam 1933

Dittrich, Blom en Bool 1982

Kathinka Dittrich, Paul Blom, Flip Bool (red.), *Berlijn-Amsterdam, 1920-1940. Wisselwerkingen*, Amsterdam 1982

Dittrich en Würzner 1982

Kathinka Dittrich en Hans Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940*, Amsterdam 1982

Domarus 1962

Max Domarus, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945, kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, deel 1, Würzburg 1962

Faustmann 1990

Uwe Julius Faustmann, *Die Reichskulturkammer. Aufbau, Funktion und rechtliche Grundlagen einer Körperschaft des öffentlichen Rechts im nationalsozialistischen Regime*, Bonn 1990

Flap en Croes 2001

Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar dat niet was. De organisatie van de Jodenvervolgning in Nederland*, Amsterdam 2001

Gans-Premsele 1990

Jenny Gans-Premsele, *Vluchtweg. Aan de bezetter ontsnapt*, Baarna 1990

Van Gelder 1994

Henk van Gelder, *De tekenaar Jo Spier (1900-1978)*, Amsterdam 1994

Hofkamp en Van Uiter 1980

J. Hofkamp en E. van Uiter, 'De nieuwe Kunstschool (1933-1943)', in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* deel 30 (1979), Haarlem 1980

Hondius 2001

Dienke Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1953*, Amsterdam 2001

Jacobs en Kuiper 2007

Ies Jacobs en Tiny Kuiper, *Ies Jacobs. Overleven een kunst. Levensschets en oorlogsherinneringen*, Amsterdam 2007

De Jong 1969-1994

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen, 's-Gravenhage 1969-1994

Kunst in Vrijheid 1945

Kunst in Vrijheid, tent. cat. Amsterdam (Rijksmuseum) 1945

Luijters en Pennewaard 2012

Guus Luijters en Aline Pennewaard, *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen, 1942-1945*, Amsterdam 2012

Minkenhof 1941

Herman Minkenhof, 'De Joodsche kunstnijverheidsschool. Hoe zij ontstond en hoe er gewerkt wordt', in *Het Joodsche Weekblad*, 26 december 1941

Moore 2010

Moore, Bob, *Survivors. Jewish self-help and rescue in Nazi-occupied Western Europe*, Oxford 2010

Mulder 1978

Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*, Utrecht/Antwerpen 1978

Nord 1995

Max Nord (red), *Rebel, mijn hart. Kunstenaars 1940-1945*, uitgave bij tent. Amsterdam (Nieuwe Kerk) 1995

Pater 1969

J.C.H. de Pater, *Het schoolverzet 1940-1945*, 's-Gravenhage 1969

Polak en Van Weezel 1965

L. Ph. Polak en Liesbeth van Weezel, *Documenten van de Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*, Amsterdam 1965

Presser 1965

J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, 2 delen, 's-Gravenhage 1965

Teeuwisse 1987

Jan Teeuwisse, *Leven en werk van beeldhouwer-tekenaar Jaap Kaas*, Utrecht 1987

Waale 1987

Renée Waale (e.a.), *Voorwaarts! 3 joodse kunstenaars en de socialistische beweging 1918-1940. Elie Smalhout, Meijer Bleekrode, Fré Cohen*, uitgave bij tent. Amsterdam (Joods Historisch Museum) 1987

Archivalia

IISG, Amsterdam, Archief Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars

NIOD, Amsterdam, archief 181g, Aa, J.H.

NIOD, Amsterdam, archief 182, Joodsche Raad voor Amsterdam

RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas

RKD, Den Haag, archief Maurits M. van Dantzig en familie

Websites

Akevoth, Dutch Jewish Genealogical Data Base

Biografisch Woordenboek van Nederland

Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland

Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland

Kamp Westerbork

Krantendatabank Koninklijke Bibliotheek

Yad Vashem: The Central Database of Shoah Victims' Names

Overige bronnen

Dank- en fotoalbums van Jaap Kaas, particuliere collectie Amsterdam

Interview van Ester Wouthuysen met Leo Schatz, 20 april 2010

Interview van Jan Teeuwisse met Siegfried S. van Praag, 30 mei 1985

Interview van Noortje van Amerongen met Leo Schatz, 4 juli 2012

Interview van Noortje van Amerongen met Ralph Prins, 5 juli 2012

Mondelinge mededeling van Leo Schatz aan Noortje van Amerongen, 11 januari 2012

Verantwoording afbeeldingen

Afbeeldingen in titels

- Titelpagina: Jaap Kaas als leerkracht op de Van Leerschool, ca. 1942
Bron: Dankalbum van Jaap Kaas, particuliere collectie Amsterdam
- Inleiding: Aangifteformulier voor oorlogsschade aan bedrijfsuitrusting, ingevuld door Jaap Kaas, 11 september 1945 (conceptversie).
Bron: RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas, doos VII
- Hoofdstuk 1: Joodse wijk in Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog, ca. 1941
Bron: Spaarnestad Photo
- Hoofdstuk 2: Klas met kinderen op de Joodse School voor Gewoon Lager Onderwijs in Amsterdam, najaar 1942
Bron: Hondius 2001
- Hoofdstuk 3: Groepsfoto van leerlingen van de Van Leerschool met in het midden leerkracht Fré Cohen, ca. 1942
Bron: Dankalbum van Jaap Kaas, particuliere collectie Amsterdam
- Hoofdstuk 4: Jaap Kaas, Zelfportret met mantelbaviaan (detail), 1940
Gemengde techniek, 62 x 48 cm
Collectie Teylers Museum, Haarlem
- Hoofdstuk 5: Groep leerlingen van de Van Leerschool tijdens een pauzemoment, ca. 1942
Bron: Dankalbum van Jaap Kaas, particuliere collectie Amsterdam

Overige afbeeldingen

- 1 Onslagbrief Jaap Kaas bij het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs (I.v.K.N.O.) te Amsterdam
Bron: RKD, Den Haag, archief Jaap Kaas
- 2 Verordening nummer 189/1940, opgenomen in de circulaire van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 16 augustus 1941.
Bron: Afdrukt in Caransa 1990, pp. 26-27
- 3 Willem Alexander van Leer met zijn verzameling Egyptische oudheden
Bron: Bothenius Brouwer 1917, p. 2
- 4 Advertentie in *Het Joodsche Weekblad*, 21 november 1941
Bron: Krantendatabase Koninklijke Bibliotheek

- 5 Vergadering van het bestuur van de Van Leerschool, ca. 1941-1942
Bron: RKD, Den Haag, fotocollectie Jaap Kaas
- 6 Groepsfoto van bestuurleden, leerkrachten en leerlingen van de Van Leerschool,
13 april 1942
Bron: Joods Historisch Museum, Amsterdam
- 7 Sinterklaasviering 1941
Bron: RKD, Den Haag, fotocollectie Jaap Kaas
- 8-16 Illustraties uit het dankalbum voor Jaap Kaas, ca. 1942
Bron: Particuliere collectie, Amsterdam

Nawoord

Graag wil ik een aantal personen en instanties bedanken. Allereerst gaat mijn dank uit naar Jan Teeuwisse. Het was zeer fijn en leerzaam om over Jaap Kaas en de Van Leerschool te praten. Belangeloos stelde hij materiaal beschikbaar dat ik voor mijn onderzoek kon gebruiken. Het Joods Historisch Museum en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies bedank ik voor hun medewerking tijdens mijn onderzoek in hun collecties. Ook mijn collega's bij het RKD wil ik bedanken voor het meedenken en het aanhoren van mijn verhaal als er eens iets tegenzat. In het bijzonder dank ik collega Jeroen Kapelle, die mij meerdere keer goed geholpen heeft. Esther Göbel, onderzoekster bij de Hollandsche Schouwburg, wil ik bedanken voor haar grote behulpzaamheid. Meerdere malen is zij zaken voor mij nagegaan en door samen onderzoek te doen ben ik meer te weten gekomen dan ik had verwacht. Ik hoop dat onze samenwerking ook voor haar van toegevoegde waarde is geweest. Een andere Esther, Ester Wouthuijsen, wil ik bedanken voor haar gastvrijheid en het beschikbaar stellen van haar interview met Leo Schatz uit 2010. Ik ben ook zeer dankbaar dat ik de heer Schatz zelf heb mogen interviewen. Ik heb genoten van onze samenkomsten en van zijn geanimeerde manier van vertellen. Graag kom ik nog eens op de koffie. Hetzelfde geldt voor Ralph Prins, die ook met mij wilde praten over zijn herinneringen aan de Van Leerschool. Het was een fijn gesprek dat leuke anekdotes heeft opgeleverd. Hestia Bavelaar wil ik bedanken voor haar enthousiasme over mijn onderwerpkeuze, haar positieve feedback en haar betrokkenheid vanuit de universiteit. Maar mijn grootste dank gaat vanzelfsprekend uit naar mijn begeleider Rudi Ekkart. Allereerst wil ik hem bedanken voor het aanbieden van een stageplaats bij het RKD. De stage maakte het mogelijk om door archiefwerkzaamheden meer te weten te komen over Maurits van Dantzig, een ex-leerkracht van de Van Leerschool. Daarnaast mocht ik een deel van mijn stagedagen gebruiken voor onderzoek naar de school in de archieven en collecties van het RKD. Maar het meest dankbaar ben ik voor de heer Ekkarts intensieve begeleiding. Zonder zijn feedback, scherpe blik en bemoedigende woorden zou mijn thesis er in deze hoedanigheid nooit zijn gekomen.

Noortje van Amerongen

Utrecht, augustus 2012

